

TANULMÁNYOK

NAGY LÁSZLÓ

A MAGYARORSZÁGI HABSBERG-URALOM A TÖRÖK HÓDOLTSÁG IDEJÉN

A Habsburg-házi magyar királyok közel négyszáz esztendő uralkodásának a megítélésében régóta ellentétes nézetek találhatók nemcsak a magyar történetírásban és hadtörténetírásban, hanem az egymást követő korok nemzeti tudatában is. A véleményeltérések kiterjednek az 1526-ot követő kettős királyválasztásra, a három részre szakadt ország nyugati és keleti fele helyzetének és tevékenységének a megítélésére, a katolikusok és protestánsok egymás elleni harcának értékelésére, az 1604 és 1849 között zajló Habsburg-ellenes küzdelmek történelmi helyének és szerepének a meghatározására és még több, itt föl nem sorolt momentumra. A tisztánlátást, az egységes álláspont létrejöttét nem csekély mértékben akadályozza a századunkban — különböző oldalról és különféle céloktól vezérelve — meghirdetett „ősi ellenségünk a német hódító” aktuálpolitikai jelszó is, amelynek hangoztatói közül sokan hajlottak a hitleri-Németország felől fenyegető veszély és a négyszáz esztendő magyarországi Habsburg-uralom egybemosására.¹ Ez a már-már történelmi hamisításnak minősülő „csúsztatás” valójában csupán az úgynevezett „kemény” diktatúra idején vált egyeduralgó nézetté. Később, ahogyan enyhült a történettudományra nehezedő hatalmi nyomás, úgy jelentek meg egymás után az objektív történelmi igazsághoz egyre közelítőbb történelmi munkák, amelyek az ötvenes évek írásainál sokkal árnyaltabban mutatták be és értékelték a négyszáz éves magyarországi Habsburg-uralmat is.² E vitathatatlanul pozitív változás ellenére sem állítható, hogy már méltó helyet kapott volna a Habsburg-uralkodók Magyarországot oltalmazó tevékenysége.³ A korábbi elfogult történetfelfogásból adódó rossz beidegződések következményei voltak azok a felemás, — számos külföldi történész és hazánk sorsa iránt érdeklődő más külhoni személy számára érthetetlen — megnyilvánulások is, amelyek a közelmúltban

1 A probléma historiográfiai összefoglalásáról újabban l. Nagy László: A visszafoglaló háború értékelésének változásai a magyar történetírásban és hadtörténetírásban. (In: Somogy Megye múltjából. Kaposvár, 1987. 127—148. o.) A kérdésben irányt szabó politikai és kultúrpolitikai megnyilvánulások közül l. pl. Révai József: Jelszavak és tények. (Gondolat, 1937. 3—4. sz., 163. o., uő.: Marxizmus és magyarság. Bp., 1946. 157—173. o., uő.: Válogatott történelmi írások. Bp., 1966. I. k., 184., 193., 282—283. o., továbbá A Rákosi-per. Bp., 1950. 412. o.; Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. Bp., 1950. 21., 380. o., uő.: Honvédelem és hazafiság. Bp., 1952. 27. o.; Mód Aladár: Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp., 1951. 34—35., 37—38., 41., 52., 66. o.; Heckenast Gusztáv—Incze Miklós—Karácsony Béla—Lukács Lajos—Spira György: A magyar nép története. (Rövid áttekintés) Bp., 1953. 6., 128—129., 139—140., 156—157., 159. o. stb.

2 Ilyennek tekinthető többek között Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1976.; Péter Katalin: Az magyar romlásnak századában. Bp., 1975. és uő.: Esterházy Miklós. Bp., 1895.; Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.; Barta János: Budavár visszavétele. Bp., 1985.; Kosáry Domokos: Magyarország a XVI—XVII. századi nemzetközi politikában. In: A történelem veszedelmei. Bp., 1987. 20—62. o. Kovács Agnes: Károlyi Sándor. Bp., 1988.; Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete. Bp., 1984. I. k., vagy Nagy László: „Megfogyva bár de törve nem...” Török háborúk viharában, 1541—1699. Bp., 1990., stb.

3 L. pl. ezzel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története. 1526—1886. Bp., 1985. III. k., 610—614., 634—660., 699—702. o. Jellemző adalék található még az ezzel kapcsolatos felfogásra többek között: IX. országos tanácskozás a szocialista hazafiasságról Egerben 1978 október 19—20. Bp., 1978. 104—105. o.

Buda török uralom alóli felszabadításának 300-ik évfordulóját kísérték.⁴ Egyes mérvadó körök gondolat- és érzelmvilágában még ekkor is élt és hatott a korábban meghirdetett, főntebb említett politikai jelszó, keveredve az elavult protesszans- és hungarocentrikus történetfelfogással. Sajnálatos módon az elmúlt évek politikai változásai sem hoztak gyökeres változást ezen a téren.

Az igazsághoz tartozik, hogy korántsem csupán a magyar nemzeti érdekeket is képviselő Habsburg-házi királyainkkal s a szolgálatukban tevékenykedő hadvezérekkel és államférfiakkal szemben vagyunk igaztalanul és kicsinyesen elfogultak. Osztozik velük a mellőzöttségben nemzeti nagyjaink tekintélye része is. Elegendő talán utalni Szent Lászlóra, IV. Bélára, Károly Róbertre, Nagy Lajosra, Luxemburgi Zsigmondra, Báthory István erdélyi fejedelemre és lengyel királyra. Hosszan sorolhatnánk azoknak a történelmi nagyjainknak a nevét is, akik ugyancsak méltánytalanul és igazságtalanul szorulnak háttérbe még ma is más, különböző okokból frekventált, nálunk sokkal sikertelenebb vezetőink mögött. Pedig a valóban, vitathatatlanul dicső magyar múlt történetének elhanyagolása, s ugyanakkor a sikertelenségük mellett elbukott Habsburg-ellenes küzdelmeink idealizálása, történelmünk fő sodraként való feltüntetése törvényszerűen nemzeti identitás zavart szült és szül a jövőben is, főként az ifjúság körében.⁵ E helyzet gyökeres megváltoztatásához a tények tükrében tüzetes vizsgálat alá kell vennünk, honnan jöttünk és mi történt velünk az elmúlt több mint egy ezredév alatt. Csakis ezek tisztázása után határozhatjuk meg a helyes irányt: merre tartunk és céljaink mennyiben reálisak, megvalósíthatók?

Ezen elkerülhetetlen folyamat szerves részét képezi annak a vizsgálata, hogy milyen szerepet töltött be a Habsburg-hatalom nemzeti történelmünkben. Jelen írás keretében az első két évszázad, az 1526-tól 1711-ig terjedő időszak problémáival kívánok foglalkozni. Ezen belül is a következő súlyponti kérdések elemzésével: Habsburg-házi királyaink milyen szerepet játszottak a török hódítók megállításában és Magyarország török uralom alóli fölszabadításában? E két évszázad alatti uralkodásuk hazánkban mennyiben volt „zsarnokibb” jellegű az erdélyi „nemzeti” fejedelmek regnálásánál? A Habsburg-hatalom és az ellenreformáció összefonódása, továbbá a protestantizmus és a katolicizmus milyen szerepet töltött be nemzeti érdekeink alakulásában? A tárgyalt időszakban volt-e realitása a Habsburgoktól független, a birodalomból kiszakadt önálló magyar nemzeti királyság létrejöttének és fennmaradásának?

A Habsburgok és a török veszély

A XVI—XVII. századi Habsburg-hatalomnak a török hódítók elleni harcban játszott szerepét számos magyar kortárs értékelte különböző írásaiban, de a legátfogóbb képet talán Eszterházy Miklós 1619-ben írt levelei és röpiratai

⁴ L. erről pl. Nagy L.: i. m. Kaposvár, 1987. 127. o. Egy jellemző adalék: az 1986-ban megjelent „Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról” c. munkához írt bevezető tanulmányom csak hosszas vita után kaphatta a „Buda fölszabadulása a török uralom alól” címet. Részben azért, mert Buda fölszabadulását kizárólag az 1945-ös eseményekhez kötötték, részben pedig mert az akkori irányítók közül sokan azt vallották, hogy 1686-ban Buda csupán gazdát cserélt, az egyik idegen elnyomót a másik váltotta fel. A felemás állásfoglalást tükrözte különben az ez alkalommal rendezett ünnepek visszafogottsága és a szűkkörű tudományos ülésszak tematikája is.

⁵ L. erről Nagy László: A történelmi ismeretek szerepe a Magyar Honvédség nemzeti azonoságtudatának alakulásában. (In: Múlt — jelen — jövő. Bp., 1992.) V. ö. Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Bp., 1987. 486—490. o.

tartalmazzák. Ezekben azt olvashatjuk, hogy Magyarország lakossága a mohácsi csatavesztésig mintegy száznegyven esztendőn keresztül a maga erejéből tudott védekezni a törökkel szemben, amely hatalom feleannyi idő alatt a bizánci császárságot maga alá gyűrte. Mohács után azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Buda és az ország tekintélyes része török uralom alá került és félsz volt, hogy az egész magyar királyságot elnyeli az áradat. Isten azonban a magyar nemzet segítségére „hatalmas fejedelmeket ada az ausztriai házból, kik resistálnának [ellenállnak] nekik, s nem engedék mind ez ideig az mi utolsó veszedelmüket látniok.” Eszterházy kitér arra a kérdésre is, hogy a magyarság vajon kaphatott volna-e, vagy kaphatna-e a jövőben más európai népektől, hatalmaktól a Habsburgokéval vetekedő, vagy azt éppen meghaladó segílyt a török ellen. Erre határozott nemmel válaszol: a cseh királyság és a Habsburg-örökös tartományok kedvező időkben sem adtak 5—6000 katonánál nagyobb segítséget a török ellen! Még kevésbé várható hathatós támogatás a távoli Angliától, Skóciától vagy Dániától. Egyedül a Habsburg uralkodók biztosíthatják Magyarországra számára nemcsak az osztrák örökös tartományok és a Cseh Királyság katonai segítségét, de a Német Birodalom és a hatalmas Spanyolország pénzügyi és hadi támogatását is. Jóllehet a Habsburg-uralkodók eddig még nem tudták kiűzni a törököt Magyarországról, de a magyarságnak nincs más választása, minthogy kivárja a Habsburg-koalíció átütő török elleni támadását, amihez azonban először Nyugat-Európában kell rendeznie a helyzetét.⁶

Eszterházy Miklós akkor írta ezeket a sorokat, amikor II. Ferdinánd császár és magyar király ugyancsak nehéz helyzetben volt. A Cseh királyság, a felkelt osztrák rendek, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és a hozzá csatlakozott magyarok katonasága Bécs elfoglalására tört. A későbbi nádor ekkor is szilárdan bízott a Habsburg-ház erejében, hogy az legyőzi ellenségeit, felülkerekedik a nehézségeken, s előbb vagy utóbb de biztosan eljön a török kiűzésének az ideje is. A történelem — mint tudjuk — Eszterházyt igazolta, annak ellenére, hogy 1619-ben még az udvarhú magyarok többségének a hite is megingott a Habsburg-oltalomban és ezért fogadta el ideig-óráig urának a török bizalmát élvező Bethlen Gábort, akitől legalább az erdélyihez hasonló viszonyok biztosítását remélte.⁷ Ám a Habsburg-hatalom felülkerekedése, a cseh felkelés leverése, s a stratégialilag fontos Vác török kézre kerülése — párosulva a Bethlen uralmi módszereivel szemben megnyilvánuló idegenkedéssel — a magyarországi nemességet újra a Habsburgok mellé állította.⁸ Ennek következményeként I. Rákóczi György 1644/45-ös hadjáratát a magyar nemesség többsége — köztük Zrínyi Miklós a költő, hadvezér és hazafi — ellenségesen fogadta.⁹ Az 1664-es vasvári békekötés állította szembe ismét a nemesség tekintélyes részét az Udvarral, aminek az okát a szinte mindent Bécsnek köszönhető Wesselényi Ferenc nádor az év tavaszán így fogalmazta meg: a bécsi politika irányító személyei „szót nem fogadnak, autoritásomban megfognak.”¹⁰ Ezt mindenekelőtt arra

⁶ Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora (a továbbiakban: Eszterházy M.) Pest, 1863. I. k., 75—76., 92—93. o.

⁷ L. erről többek között Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp., 1969. 150—182. o.

⁸ A kérdéshez az idézetten kívül forrásmegjelölésekkel együtt I. Nagy László: Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében. Folia Historica, 3. Bp., 1980. 18. o.

⁹ L. Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. 1593—1648. Bp., 1893 (a továbbiakban: Szilágyi) (1893.) 375—378. o. vagy Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644. és 1645. évi hadjárata. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK) 1957. 1—2. sz., 184. o.

¹⁰ Századok (a továbbiakban: SZ) 1869. 743—744. o. V. ö. HK 1916. 105. o. vagy Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társának összeesküvése. Bp., 1876. I. k., 184. o.

értette, hogy nem kérték ki a véleményét a törökkel szemben követett politikai elhatározásoknál sem.

A Magyar Királyság vezető személyiségeinek elégedetlensége a Habsburg-hatalom török politikájával régi keletű; korántsem a XVII. században keletkezett. Ez szülte többek között azt a szervezkedést is a XVI. század utolsó harmadában, amelynek a vezetői — Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár, Zrínyi György — alapvetően Habsburg-hű, törökellenes beállítottságú, a török ellen keményen harcoló főurak voltak. A drinápolyi békekötés után egyre határozottabban az a nézet alakult ki sokakban, hogy a Habsburg-hatalom elhanyagolja a törökellenes harc ügyét és kész a magyarság érdekeit sértő egyezményekre is a nyugat-európai hegemonia fenntartása és növelése érdekében. Ezt látszott alátámasztani a híres 1577-es haditanácskozás is, ahol a törökellenes harcot szorgalmazó Rueber kassai főkapitány véleményén győzedelmeskedett Schwendi álláspontja, aki katonai okokra hivatkozva a béke áldozatok árán való fenntartása mellett tört lándzsát.¹¹ Lényegében ennek hatásaként született a már említett szervezkedés, amely Báthory István lengyel királyt és erdélyi fejedelmet kívánta Rudolf helyett a magyar királyi trónra ültetni, akitől sokkal hatékonyabb török elleni védelmet reméltek.¹² Valójában ez a cél húzódtott meg a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek résztvevőinek többségénél is, beleértve a küzdelmeket vezető fejedelmeket: Bocskai Istvánt, Bethlen Gábert, I. Rákóczi Györgyöt, sőt még Thököly Imrét is. A terv végrehajtása Báthory Istvántól Thököly Imréig „kétlépcsős” volt: először török támogatással megfosztani a Habsburgokat a magyar trónról, majd a helyükre ült nemzeti uralkodó egy nagyobb európai koalíció keretében harcot indít a török kiűzéséért.¹³ Azt ugyanis egyetlen felelősen gondolkodó magyar politikai vezető sem remélte, hogy az oszmán hódítók *önerőből* kiűzhetők Magyarország területéről! Kortársi följegyzések szerint maga Báthory István „teljességgel elrendezte volt, hogy a törökre támadjon, *több keresztény fejedelmekkel együtt*” Történelmünk e kimagasló, méltatlanul elhanyagolt személyisége ugyanis többször kifejtette: „ha valamely fejedelem *egy ú maga* erejével megveri az török császárt, lovászul szolgálom én azt.”¹⁴ Éppen ezért — bármily fájó is kimondani — Zrínyi Miklós eszmefuttatásai az önerőből való felszabadítás lehetőségéről nem tekinthetők többnek költői ábrándozásnál.

A török hódoltság-kori magyar fejedelmek és politikai vezető személyiségek döntő többsége nemcsak azt látta világosan, hogy Magyarország népei csakis nagy nemzetközi összefogás keretében űzhetik ki a törököt hazánk területéről, hanem előbb-utóbb arra is rádöbbentek, hogy hatékony, elegendő katonai segítséget csakis a Habsburgoktól, a Habsburgokon keresztül remélhet a magyarság e cél megvalósításához. Bocskai István legnagyobb diadalai idején is kész volt bizonyos feltételek esetén a törökkel szakítani, sőt ellene fordulni teljes had-

11 A haditanácskozás anyagát l.: HK 1894.

12 Szádeczky Lajos: Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. SZ 1886. Újabbán l. Nagy László: Az erős fekete bég, Nádasdy Ferenc. Bp., 1987. 64–70. o.

13 Összefoglaló munkaként a problémához l. Nagy László: „Megint fölszánt magyar világot van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburgellenes küzdelmeiben. Bp., 1985. és *úo.*: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp., 1983.

14 Szamosközy István: Történelmi maradványai. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores (a továbbiakban: MHHS) XXX. k., 17–19. o. L. még Báthory István 1583-as levelét: Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria (a továbbiakban: MHHD) XLII. k., 120. o.

rendjével.¹⁵ Hasonlóan vélekedett és nyilatkozott erről a nyugati szövetségesekből kiábrándult Bethlen Gábor is nemcsak 1623-ban, de élete utolsó éveiben is.¹⁶ Nem történhet ez másként. I. Rákóczi György 1644/45-ös hadjárata idején sem.¹⁷ Nem utolsó sorban ez szülte a kompromisszumos békekötéseket a legnagyobb Habsburg-ellenes sikerek idején is, akárcsak Thököly Imre följánlközását a Habsburg-vezetésénél a a török elleni harcra még Kara Musztafa kahlenbergi vesztes csatája előtt.¹⁸

A nemzedékeken keresztül öröklődő, illetve meg-megújuló felismerés, hogy a Habsburg-hatalom nélkül nem remélhető sem a hódító törekvések meggátálása, sem az oszmánok kiűzése hazánk területéről, az erőviszonyok és lehetőségek helyes fölmérésén nyugodott. A Török Birodalomnak nem csak a lakossága volt a sokszorosa a magyarországinak, hanem a szultánok gazdasági ereje és hadipotenciálja is. A birodalom lélekszáma a korántsem pontos számítások szerint a különböző időkben mintegy öt—nyolcszorosa volt Magyarországnak, a szultáni kincstárba befolyó adóbevételek összege pedig a tizenöt—húszszorosa. Az ütőképes, modern felszerelésű és képzettségű, nyílt csatára alkalmas török katonaság is legalább tízszer annyi volt, mint amennyit a magyarok fel tudtak vonultatni minden nemzeti összefogás és áldozatvállalás esetén is.¹⁹ Ezek a mennyiségi és minőségi különbségek törvényszerűen meghatározták a magyar lehetőségeket a török elleni küzdelemben. Mohács után két út nyílt a magyarság előtt: egységesen fölsorakoztatni a magyar királyi trónra került I. Ferdinánd Habsburg-házi uralkodó mögött és vállalni az élet-halál harcot, vagy a nemzeti királyt, Szapolyai Jánost követve behódolni a szultánnak. Az adott történelmi körülmények között mindkét út óriási kockázatokat rejtett magában. Ferdinánd nem rendelkezett akkora katonai erővel, hogy az egész Magyarország területét megoltalmazhassa a törökkel szemben. Ha viszont az egész ország behódol a töröknek, akkor több mint bizonyos, hogy a balkáni népek, nemzetek szomorú sorsában kell osztoznia. Az országot vezető magyar főurak és nemesek némi ingadozás után megalátlták az egyedül járható és helyes utat. E döntés lényege abban fogalmazható meg, hogy amíg a török fő támadási irányban fekvő nyugati és észak-nyugati területek lakossága a Habsburg-uralkodók nyújtotta segítséget fölhasználva harcol az oszmán hódítók ellen, addig a keleti országrész népe kihasználja a török politika „oszd meg és uralkodj” elvének követeléséből fakadó lehetőségeket, s a kapott, *viszonylag* kedvező körülmények között itt folytatja a megnyirbált hatáskörű és mozgásterű nemzeti monarchia átmentését kedvezőbb időkre. Ez a döntés ugyan az ország tekintélyes része számára a közel két évszázados hadiállapot vállalását jelentette, de csakis így maradhattak meg alapvető nemzeti értékeinek és így léphettünk a XVIII. század első felében a békés polgári fejlődés útjára.

E döntés elkerülhetetlenségét és helyességét sokan vitatták már az egykorúak

15 Ennek dokumentumai: Magyar történelmi tár (a továbbiakban: MTT) XIX. k., 102. o.; Csáky István 1605 jan 29-i lev.: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Csáky cs. lt. fasc. 272., továbbá Nagy László: Bocskai István a hadak éien. Bp., 1981. 185. o.

16 A tervekről és azok dokumentumairól l. Nagy L.: i. m. (1969.)

17 L. Nagy László: A bibliás órálló fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Bp., 1984. 180., 191—193. o.

18 L. erről Zrínyi Iлона 1681-es memorialéját: OL Thököly-Szabadságharc Levéltára, XIII. 3. cs.; Történelmi tár (a továbbiakban: TT) 189. 454. o.

19 L. erről Marosi Endre: A török elleni harc lehetőségei 1352—1718 között. HK 1980. 4. sz.; Hegyi K.: i. m. 1976.; Lázár György: A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890. 364—369. o.; Eugen Heinschmann: Die Anfänge des stehenden Heeres. Wien, 1925.; Demkó Kálmán: Magyarország hadiereje a XVI. században. HK 1916., stb.

közül is, de nincs egységes állásfoglalás a problémáról napjaink történetírásában sem. E jelenség okai között jelentős helyet kap az a momentum, hogy a XVI—XVII. századi Magyarország és a korabeli Oszmán Birodalom tényleges erőviszonyairól, lehetőségeiről számos romantikus, megalapozatlan, sőt téves nézet született már a török hódoltság korában, amelyek egy része napjainkban is él és hat. Egykori s mai megfogalmazói és vallói nem tekintették és nem tekintik elkerülhetetlennek a mohácsi csatavesztést; az ország védelméhez és az oszmánok kiűzéséhez elegendőnek ítélték és ítélik ezen időszak magyar hadipotenciálját, katonai lehetőségeit; elvitatták és elvitatják a Habsburg-házi magyar királyok érdemeit a törökellenes küzdelmekben s regnálásukat ugyanolyan — sőt egyesek még súlyosabb, károsabb — *idegen elnyomásnak* értékelték és értékelik mint a török uralmat. Az ilyen és ehhez hasonló nézeteket vallók szerint a *nemzeti vonalat és érdekeket* a török vazallusságot önként vállaló Szapolyai János és utódai képviselték; a francia királynak kiszolgáltatót és a Portának is már 1704-ben följánlkozó II. Rákóczi Ferenczel bezárólag.²⁰

Am vajon milyen alapon nevezhető *idegen uralomnak* a Habsburg-házi királyaink magyarországi regnálása? Ha ugyanis az uralkodók etnikai származását tekintjük mérvadónak ebben a kérdésben, akkor idegen uralomnak kell minősítenünk az Árpád-ház kihalása után szinte valamennyi királyunkét, hiszen többségük származás szerint nem magyar nemzetiségű volt. Ha viszont az a mérvadó kritérium, hogy egy-egy uralkodónk országlása milyen mértékben szolgálta legfontosabb nemzeti érdekeinket, akkor a török hódoltság kori Habsburg-házi királyaink regnálását semmiképpen sem minősíthetjük idegen uralomnak. Túl azon, hogy ezek az uralkodók a magyarság legitim választása útján nyerték el a magyar királyi trónt és alapvetően a magyar törvények szerint kormányoztak; a fő veszély, a török ellen védelmezték az országot óriási anyagi áldozatokat is hozva ebben a két évszázados küzdelemben.²¹

Már szóltunk róla, hogy a Habsburg-uralkodókon keresztül érkező pénzügyi és hadi támogatás elengedhetetlen voltát felismerte és elismerte a török hódoltság-kori magyar politikai és katonai vezetők túlnyomó többsége. Más kérdés, hogy tekintélyes részük valahogy olymódon képzelte és várta el a támogatást, a Habsburg-ház hatékony oltalmát a törökkel szemben, hogy királyaink ne

20 II. Rákóczi Ferenc 1704-es portai följánlkozásáról l. HK 1894. 547—548. o. Rajta kívül a XVI—XVIII. század vezetői közül Bethlen Gábor személyét és politikáját idealizálta módfelett történetíróink egy része, egészen napjainkig. Rákóczi idealizálásáról l. többek között R. *Várkonyi Agnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961., vagy Nagy László: A kuruc világ és katonája Ady költészetében és prózájában. HK 1981. 4. sz. Bethlen személyének mértéktelen elfogult feldicsérésében különösen kitűnt R. *Kiss István*: Az átértékelt Bethlen Gábor. Debrecen, 1929.; Wittman Tibor: Bethlen Gábor, mint hadszervező. SZ 1951. és *uó*: Bethlen Gábor. Bp., 1952. Ezt a szellemet sugározták az 1980-as ünnepek kapcsán megjelent írások többségükben, különösen *Makkai László* több munkában megjelent értékelései. A korábbiaknál sokkal realisabb Rákóczi-portré található az 1984-ben megjelent „Magyarország hadtörténete” I. kötetében *Heckenast Gusztáv* tollából. Erre törekedtem magam is a már idézett „Kuruc életünket megállván csináljuk...”, valamint az 1982-es „Nem jöttünk égi hadak-útján...” Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról c. munkámban. Bethlen Gábor személyének idealizálásokról mentes ábrázolását az 1979-ben megjelent *Századok-tanulmányomban* „Erdélyi boszorkányperek a politikai hatalom szolgálatában” kezdem meg, amit folytattam több — némelyek által ugyancsak ingerült elutasítással fogadott — írásomban. Így pl. Bethlen Gábor a hadvezér. HK 1980. 3. sz.; „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” Bp., 1981.; A két Gábor a *Tündérvár*-ban és a történelmi valóságban. *Irodalomtörténet*, 1982., stb.

21 A török elleni védelemben játszott Habsburg-szerepről igyekeztem reális képet rajzolni az 1984-ben megjelent „Magyarország hadtörténete” I. kötetének IV. fejezetében, továbbá „A török világ végnapjai Magyarországon” c. 1986-os monográfiámban, „A visszafoglaló háború értékelésének változásai a magyar történetírásban és hadtörténetírásban” c., már id. 1987-es tanulmányomban, valamint „Adalékok a Habsburg-kérdés újraértékeléséhez” c. 1990-es írásomban (Históriai Klub füzetek 6. sz. Székesfehérvár)

hozzanak *idegen* — vagyis a törökellenes harcok, s különösen a nagy csaták megvívására egyedül alkalmas — nyugat-európai állandó zsoldos katonát Magyarország területére, de főképpen ne helyezzenek ilyeneket a királyi végvárakba.²² Az ilyen hadseregek hadtápellátását az egyes keletmagyarországi főurak és vármegyék korántsem csupán a Habsburg-ellenes küzdelmek idején szabotálták, hanem számos törökellenes hadiakció alkalmával is. A legkirívóbb volt az ilyen esetek közül Montecuccoli 1661-es, Kemény János erdélyi fejedelem megsegítésére indított hadjárata. Kemény maga írja, hogy a törököt üldöző Montecuccolinak annyi élelme sem volt, hogy „akárcsak kenyérrel is elláthatta volna hadait, ki miatt igen elbádjattak volt a hadak, kiváltképpen a gyalogság.”²³ Az ellátatlanság miatt sokan éhen haltak a katonák közül, s a hadseregnek több mint a felét elragadták a nélkülözések eredményeként fellépő járványos megbetegedések. Hain Gáspár krónikájában olvashatjuk, hogy 1662 januárjában az Eperjes mellett megszemlélt, Erdélyből visszatért hadban „nagy veszteséget találtak, mert 16 000 ember közül annyi veszett el, hogy az Isten irgalmazzon a nagyoknak, ezért valamikor számot kell adni.”²⁴ Ehhez hasonló eseteket jegyeztek föl a XVII. század végi, Magyarország főlzabadtásával végződő háború éveiből is.²⁵

Török elleni eredményes harcot nyugat-európai állandó zsoldos katonaság Magyarországra hozatala és itt állomásoztatása nélkül nem lehetett vívni. Ebből adódóan a magyar rendek ilyen kívánságainak és követeléseinek a teljesítése a lehetetlenséggel volt határos. Ennek ellenére a nyugati katonaság hazánkba hozatala és főként a várakba és városokba történő beszállásolása sorozatos súrlódások, sőt fegyveres konfliktusok előidézőjévé vált a magyar nemzet és uralkodói között. Az állandó zsoldos katonaság magyarországi alkalmazása ellen nemcsak egyes főurak és vármegyék tiltakoztak sorozatosan, hanem a hivatásos és félhivatásos magyar katonatömegek, a végváriak és a hajdúk is. Az a hadinép, amely az uralkodói parancsokat, utasításokat általában csak akkor teljesítette, ha jónak látta és arra az időre is kikövetelte a zsoldot az uralkodóktól, amikor lázadó katonaként valamelyik erdélyi fejedelem seregében ellenük harcolt.²⁶ Az úgynevezett „céhes zsoldosság” keretei közt megrekedt magyar hadinépről azt írja Takáts Sándor, a korszak szorgos kutatója, hogy kimagasló jelentőségük volt a Habsburg-ellenes küzdelmekben, amelyeknek a sikere is mindig azon múltott: „hozzá csatlakozik-e a végbeli katonaság avagy sem.” Sőt — folytatja megállapítását — a Habsburg-ellenes küzdelmek kirobbanásának is „egyik fő oka *mindig* a magyar katonaság sérelme és elkeseredése volt.”²⁷

Más kérdés, hogy a sorozatosan fölzendült katonaság sérelmei mikor, milyen mértékben voltak megalapozottak és méltányosak? Ám ennél is fontosabb annak a megválaszolása, hogy ez a katonaság — különösen a XVII. században — helyettesíteni tudta volna-e teljes értékűen a nyugat-európai állandó zsoldo-

22 Az erre vonatkozó kívánságokat, követeléseket és sérelemlétsorolásokat l. mindenképp előttről a Magyar Törvénytár egyes helyein, de ezt a szellemet tükrözi számos írás közt *Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása*. Bp., 1908. munkája is.

23 L. *Koncz József: Kemény János erdélyi fejedelem eredeti levelei: hadjárataira, küzdelmeire és fejedelemségére vonatkozóan*. HK 1892. 421–468. o. V.ö.: Montecuccoli Raymond császári vezér és Zrínyi Miklós horvát bán között az 1661-i erdélyi hadjárat tárgyában folyt vita iratai. HK 1890. 125–136., 434–444. o.

24 *Hain Gáspár: Lőcsei krónikája*. Lőcse, 1911–13., 000. o.

25 L. *Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”*. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976. 55. o.

26 L. erről *Nagy László: A Habsburg hatalom és a magyar katonaság*. (In: „Nem jöttünk égi hadak-útján...” Bp., 1982. 99–102. o.)

27 *Takáts S.: i. m.* (1908.) IX. o.

sokat? A magyar történetírók és hadtörténetírók nagyobb része hajlott igennel válaszolni erre a kérdésre és csupán a Habsburg-uralkodók és hadvezérek „magyargyűlöletével” magyarázták háttérbe, „másod vonalba” szorulásukat. Élen járt ebben a már idézett Takáts Sándor, akinek megállapításait kritikátlanul átvették, szinte napjainkig, különösen a történészek, de nem egy hadtörténész is osztotta ezt a nézetet; mindenekelőtt Zrínyi Miklós egyes kiragadott megállapításaira hivatkozva.²⁸ Pedig elegendő Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Thököly Imre és más egykorú Habsburg-ellenes hadvezérek értékeléseit idézni annak igazolására, hogy ők maguk sem tartották alkalmasnak hadaikat sorsdöntő, nagy, nyílt csaták megvívására, vagy várak, erődített helyek ostromára.²⁹ Mindezt figyelembe véve azt kell megállapítanunk, hogy a magyar hadinép — különösen a XVII. századtól — csak kiegészítő részét képezhette a török ellen fölvonuló és az oszám hódítókat Magyarországról kiűző hadseregeknek.³⁰

Az egykorú adatok számbavétele és a történelmi események elfogulatlan elemzése tehát azt támasztja alá, hogy a török hódoltság-kori Habsburg-házi magyar királyaink regnálása nem tekinthető idegen uralomnak, s ugyanakkor elengedhetetlen előfeltétele volt annak, hogy sem a Királyi Magyarország, sem az Erdélyi Fejedelemség nem került a balkáni országokhoz hasonlóan oszmán uralom alá. Bármilyen furcsán hangozzék is, de Erdély azért őrizhette meg „különleges státusát”³¹ a Török Birodalmon belül, mert a Királyi Magyarország lakossága a fejedelemséget is oltalmazta, amely a Habsburg-uralkodókön keresztül számíthatott Nyugat-Európa egy részének pénzbeli és hadi támogatására. Erre volt tekintettel a török politikai és katonai vezetés és nem pedig valamilyen „szulejmáni ajánlat” betartására. Erdély státusának a megőrzése ugyanis záloga volt a két nagyhatalom közötti erőegyensúlynak, s a „status quo”-t nemcsak a nyugaton lekötött Habsburg-hatalom akarta fönntartani, hanem a perzsák elleni szüntelen hadakozásban meggyöngyült, számos belső bajjal küzdő török vezetés is. Erre való tekintettel nem merte „pasalikká” tenni Erdélyt Nagyvárad 1660-as elfoglalása után Köprülü Mohamed nagyvezér.³² A szentgotthárdi vereség pedig hosszabb időre elvette a Porta kedvét nagyobb, nyílt háborúra okot adó tevékenységtől, amely többek között emiatt szemlélte tétlenül a török támogatás reményében kirobbant és ennek elmaradása miatt napok alatt elbukott 1670-es fegyveres megmozdulást is.³³

28 Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1976. 207., 329., 394., 430. o.

29 L. pl. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei (a továbbiakban: Bethlen pol. lev.) Bp., 1879. 318. o.; Erdély Öröksége. IV. k. 133. o.; *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése (a továbbiakban: Rákóczi csal. lev.) 1632–1660. Bp., 1875. 152. o.; II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Bp., 1978. 337 o.; TT 185. 439–441. o. stb.

30 *Markó Árpád*, a jeles hadtörténész írja: „A kuruc sereg hadakozási módja a török hódoltság alatt keletkezett különleges — mondjuk keleti — harcmodor volt, amelynek fő vonása a rajtaütések, cselvetések, egyéni vállalkozások s mindezekkel kapcsolatos, vagy ezeket irányító zsákmányolások voltak. Ennek a hadakozásnak voltak ugyan előnyei, különösen hasonló irreguláris seregekkel szemben. Az akkori császári hadsereg azonban, amelyet a hadművészet merev nyugati formáiban képeztek ki vagy vezettek, olyan ellenfél volt, amelyet csupán ilyen hadviseléssel tönkretenni nem lehetett. A hadművészetnek abban a korszakában nagy csaták methodikus tervezése, előkészítése és bizonyos kötött formák szerint való megvívása hozta meg a döntést. Ez a magyarázata annak, hogy a rendszeres csatát a kurucok kerülték, s ha váratlanul belekeveredtek... vereséget szenvedtek.” (A trencsényi csata. HK 1931. 46–47. o.)

31 Az erdélyi fejedelmeknek adott szultáni athnamék Transsylvániát mindig a „birodalom különleges státusú részé”-nek nevezték. *Gróf Mikó Imre—Szabó Károly* (szerk.): Erdélyi történelmi adatok (a továbbiakban: ETA) Kolozsvár, 1855—1862. II. k.

32 L. erről újabban *Nagy László*: „Váradai csillagok” utolsó ragyogása (In: Kard és szerelem. Török-kori históriák Bp., 1985. 345—370. o.)

33 L. TT 1882. 837. o.

„Zsarnokság” és „nemzetirtás”

A régi polgári-nemesi hagyományokat követő történetírásunk „függetlenségi” Habsburg-ellenes változata — amelynek a kritikája a második világháború után is csak korlátozottan és akadozva indult meg — általában „idegen zsarnoki elnyomásnak” minősítette Habsburg-házi királyaink uralkodását, különösen a „magyargyűlölő”-nek kikiáltott Rudolfét és Lipótét. Egyes szélsőséges nézetek szerint a Habsburg-házi királyaink Magyarországon tevékenykedő hadvezérei közül többen — így például Basta, Belgiojoso, Montecuccoli, Caraffa és Savoyai — egyenesen a magyar nemzet „kiirtására” törekedtek.³⁴ Ilyen vád hangzott el még az 1978-as egri tanácskozáson is Savoyai Jenő ellen, aki az egyik hozzászóló szerint — „külön tervet készített a magyarság kiirtására.” Ennek alapja az volt, hogy” „ez egy rebellis nép, ezt ki kell irtani.” Éppen ezért rendkívül fölháborító, hogy a budai várban szobra áll „történelmünk egyik legnagyobb magyarfalójának” a „magyarság nagy gyűlölőjének”, a magyar történelem „első nagy kozmopolitájának” aki különben nem is vett részt közvetlenül Buda fölzsabeditésében, hanem csak messziről szemlélte a küzdelmet.³⁵

Ne vesztegessünk sok szót annak cáfolására, hogy egyetlen Habsburg-házi magyar király, vagy annak egyetlen politikusa és hadvezére sem akarta „kiirtani” a magyar nemzetet. Az ilyen egykorú rágalmak általában pletykaszinten mozognak; emigránsok és egyéb politikai ellenfelek találták ki azokat.³⁶ A máig oly hírhedtnak minősített Basta tábornagról például éppen ellenkezőket jegyeztek föl azok az erdélyiek, akik otthon éltek, az ő kormányása alatt.³⁷ Belgiojoso és Caraffa ugyan meglehetősen gyenge képességű, sikertelen hadvezérek voltak, de az általuk elrendelt, vagy elnézett kilengések, törvénytelen-ségek nem ríttak ki a korban szokásos retorziók közül. Egyes magyar politikusok és hadvezérek legalább ilyen fokú „crudelitásokat” követtek el saját véreik ellen.³⁸ Montecuccoli és Savoyai Jenő állítólagos „magyargyűlöletéről” egyetlen elfogadható, hiteles adat sem ismert. Ami pedig Savoyai Buda fölzsabeditésében játszott katonai szerepét illeti, nos annak éppen az ellenkezője az igaz, mint ami az egri tanácskozáson elhangzott.³⁹ Habsburg-házi királyaink uralkodásának „zsarnoki” — és az erdélyi fejedelmekétől állítólag negatív irányban eltérő — jellegével kapcsolatos ellenvéleményemet több mint egy

34 Rudolf és Lipót királyaink ilyen jellegű meg- és elítélésében osztozott szinte valamennyi protestáns—kuruc szemléletű történetírónk, s sajátos módon ide sorolt a különben katolikus pap Takáts Sándor is. A magyarság kiirtási szándékával talán Bocskai vádolta meg először Belgiojosot (MTT XIX. k., 103. o), s e vádat tovább éltették a protestáns prédikátorok és költők, kiterjeszve azt Bastára, Wallensteinre, Montecuccolira, Caraffára, Savoyai Jenőre — hogy csak a legnevesebeket említsük. Az ilyen, minden alapot nélkülöző, koholt vádak helyét kaptak Savoyaiakkal kapcsolatban még az 1978-as egri országos tanácskozáson is. L. ezzel kapcsolatban *Kosáry D.*: i. m. (1987) 24—25., 38. o.

35 L. „Munkásosztály, munkásmozgalom, hazafiság.” Bp., 1978. 104—105. o.

36 L. ezzel kapcsolatban *Nagy László*: Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981. 118—119. o.; *uő.*: „Megfogyva bár, de törve nem...” Török háborúk viharában, Bp., 1990. 214—223. o.

37 L. pl. MHHS VII. k., 151., 153. o.; *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetségeseinek történetéhez. 45—46. o.; *Makkai László*: Erdély története. Bp., 1944. 329—333. o.; ETA I. k. 75., 86—87. o. Basta személyéről részletes értékelést igyekeztem adni „Az aranyarkanyus lovag, conte Giorgio Basta” c., a Zrínyi Kiadó gondozásában kiadás alatt lévő munkámban.

38 L. ezzel kapcsolatban pl. ETA I. k., 46—47. o.; MHHS VII. k., 258—263. o.; MHHS XXX. k. 46. o., vagy a problémáról bővebben *Nagy László*: Erdély és a tizenöt éves háború. SZ 1982. 4. sz., továbbá *uő.*: Mihály vajda a magyar históriában. HK 1990. 3. sz.

39 Savoyai Jenő Buda fölzsabeditésében játszott szerepéről Lotharingiai Károly 1986-ban kiadott hadinaplója mellett l. újabban *Nagy László*: A török világ végnapjai Magyarországon. Bp., 1986. 280—282. o. Egykorú hiteles adatok bizonyítják, hogy részt vett és megsebesült már Buda 1684-es sikertelen ostrománál is; 1686-ban közelharcban vett részt június 17-én, június 29-én, az augusztus 3-i általános rohamban, ahol nyíllövés találta el és így sebesülten jelen volt a szeptember 2-i döntő rohamban is.

évtized óta számos írásomban kifejtettem. Ennek lényege így foglalható össze: Abban az időben, amikor a külpolitikai és katonai téren sikert sikerre halmozó Habsburg királyok sorozatos kompromisszumokra kényszerültek nemcsak a magyar főurakkal és nemesekkel, de a katonarétegek tagjaival szemben is, az erdélyi fejedelmek valójában szinte korlátlan hatalmat birtokoltak, s ha úgy hozta a sors, vagy a szeszélyük, korlátlanul zsarnokoskodhattak akár legtekintélyesebb alattvalóikon is. Szakítanunk kell tehát azzal a minden alapot nélkülöző legendával, hogy a török hódoltság korában Erdélyben a „szabadság” virágzott, míg a Királyi Magyarország lakossága valamiféle idegen „zsarnokság” igája alatt nyögött; ennek inkább az ellenkezője igaz.⁴⁰

Vajon mennyiben támasztják alá a tények ezet a szakmai körökben némi megbotránkozásokat szülő, „eretnek” megállapítást?

A bizonyítás sorát kezdjük talán a már idézett Eszterházy Miklós 1619-es írásaival. A Bocskai „Bécs alját nyargaló” hadnagyából udvarhűvé váló — de magyarságát mindig szem előtt tartó —⁴¹ politikus szerint a Habsburg-uralkodók összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadságjogokat biztosítanak a magyar nemzetnek — értsd a nemességnek és az úgynevezett köztes rétegeknek, végváriaknak és hajdúknak — mint az erdélyi fejedelmek minden rendű és rangú alattvalóiknak. Példaként felhossa, hogy amikor II. Mátyás választása előtt azt tudokozta Illésházy nádortól: „mi volna még hátra, kit szabadságukban helyére nem állított volna s azt is felépíti; de nem találtatnak egyebet az szép megadott szabadságoknál.” Ugyanakkor — írja — a magyar királyi trónra aspiráló Bethlen Gábor által kínált „szép szabadság” csupán szemfényvesztés és annak elfogadása a legsúlyosabb szolgaság és elnyomás vállalását rejti magában. Az erdélyi fejedelem maga is a török szolgája és csak ezt a szolgai állapotot tudja nyújtani a magyarországi uraknak és nemeseknek is. Mindenekelőtt elvesztik a szabad királyválasztás lehetőségét és az eddig élvezett törvényes helyzetüket. Ugyancsak furcsa lenne, ha a szabad választással trónra került Habsburg-házi király helyett a Bethlen katonáitól megfélemlített nemzet „egy török feltartott és nevelt rabot” ismerne el uralkodójának. Egy olyan személyt, aki az erdélyi viszonylagos szabad fejedelemválasztásnak is „első rontója” volt 1613-ban, amikor „számtalan köznépeknek, árváknak és sok ártatlanoknak pogány kézbe való esésével s nemzetünk rettenetes romlásával — egyedül csak a török keze által, sok égetéssel és rablással ment mostani méltóságára is.”⁴²

Eszterházy ezen értékelését, ha idézték is nagy ritkán, elintézték azzal, hogy az egy aulikus érzelmű, Bethlent személyesen gyűlölő politikus elfogult, megalapozatlan ítéletalkotása. Annyi igaz, hogy a későbbi nádor valóban ellenszenvvel viseltetett Bethlen Gábor személye és uralkodásai módszerei iránt, mindez azonban nem zárja ki eleve megállapításainak helytálló voltát. A Habsburg-házi magyar királyok uralkodásának idején valóban egyetlen országgyűlésen sem történtek olyan megfélemlítések, törvénytelenések, az ellenzék véres felszámolásáig fajuló cselekmények, mint amilyenek előfordultak az

40 L. ezel kapcsolatban a „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” c. munkám (Bp., 1981.) Fejedelmi hatalom „Tündérkertben” c. fejezetében idézett forrásokat.

41 Történelmünk e hosszú időn át méltatlanul tárgyalt nagy alakjáról Péter Katalin 1985-ben megjelent biográfiája rajzol hiteles képet.

42 Eszterházy M... I. k., 77–80. o. Azt, hogy Bethlen Gábor török általi trónra ültetése a fegyveres kényszer mellett több tízezer erdélyi lakos halálával és rabszolgasorba hurcolásával járt együtt, egykorú erdélyi források is tanúsítják: Macskássy Mihályné 1614. jan. 10-i lev. Nyáry Pálnéhoz (LO Zichy cs. lt. Mís.); ETA I. k. 116. o.; EOE VI. k. 320. o. stb.

erdélyi diétákon, vagy a Bocskai-szabadságharc kassai gyűlésein, de főként II. Rákóczi Ferenc ónodi gyűlésén.⁴³ Erdélyi történetíró jellemezte így a hazájabeli állapotokat: „ez a gyülekezet nem országgyűlés, hanem valamiféle eszeveszett, joggal, ésszerűséggel mitsem törődő népcsődulet.” A sokak által ma is a szabadság honának tartott török hódoltságkori Transzylvániában a diétákon „a szabadság helyét a szabadság árnyképe foglalta el.” Erdélyben „az erőszak lépett uralomra” és még a képviselőkre is rákényszerítette, „hogy meghallgassák és helyeseljék amit nem akartak.”⁴⁴ Jóllehet a jeles historikus elitélő véleményét Báthori Zsigmond fejedelem országlása idején írta, de nem különbözött alapvetően a helyzet bármelyik erdélyi fejedelem uralkodása alatt sem. Transzylvánia urai kényük kedvük szerint, minden törvényt felrúgva uralkodhattak — és uralkodtak is — alattvalóikon, s a rendek még köszönetet is mondtak nekik sorozatos törvénytöréseikért.⁴⁵

A fentiekre való tekintettel méltán írhatta a huszadik század minden bizonynyal legnagyobb formátumú magyar történésze, Szekfű Gyula az alábbiakat: az erdélyi országgyűléseknél „szolgálatkészebb testület alig van a XVI. században, mikor még másutt a rendiség utolsó harcát folytatja a fejlődő abszolutizmussal.”⁴⁶ Am azt olvashatjuk a különben erősen transzylvánikus beállítottságú Makkai László korábbi nagy szintézisében is, hogy mialatt a Királyi Magyarországon a Habsburg-uralkodók még a XVII. század folyamán is csak késhegyre menő küzdelem árán tudtak valamit lefaragni a nemesi rendi jogokból, Erdélyben a fejedelem szinte korlátlan úr volt a rendek felett. A szó szoros értelmében élet-halál ura. „Bebek és a Kendi testvérek kivégzése óta Erdélyben *hóhérbárd* lebegett a tanácsosok feje felett. Az uralkodó és a nemzet viszonyának egyoldalú megállapítása elvi alapot adott a *terrornak*”⁴⁷ Cs. Szabó László abban látta a magyarországi és az erdélyi különbözőség okait, hogy a csataterекről Bécsbe menő magyarországi nemesek „a halál vőlegényei” voltak és e címen joggal vindikálhattak maguknak más elbánást, mint a békés körülmények között élő erdélyi alattvalók.⁴⁸ Nem alaptalanul írhatta tehát Eszterházy Miklós a XVII. század közepén I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek: „Nekünk törvényünk vagyon és constitutionk és ez mellett *nemes szabadságunk* is mind ennyi megerőtlenedett állapotunkban is fenn vagyon.”⁴⁹

A vitathatatlan különbség a magyarországi és az erdélyi nemesi szabadságjogok között az előbbieik javára természetesen nem a Habsburg-uralkodók „jóságából” vagy éppen „szabadságszeretetéből”, illetve az erdélyi fejedelmek „gonoszságából”, vagy valamiféle született „zsarnoki” hajlamaiból fakadt. Igaz,

43 Az erdélyi 1594-es és az 1707-es ónodi gyűlés véres eseményei közismertek. Az 1606-os kassai gyűlésekre behívott hajdúkapitányok nem csupán a „honatyákat” riogatták, fenyegették, hanem a fejedelem kívánságának megfelelően szavaztak, de a mozgalom második embere Illésházy István is félve ment Kassára a neki küldött életveszélyes fenyegetések miatt. Illésházy erről panaszkodó leveleit l. MOE XII. k. 282—283. o., 288. o., 359. o.

44 Szamosközy István: Erdély története. Bp., 1978. 70—71. o.

45 L. Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. Bp., 1935. IV. K., 59—65. o. a legújabb magyar történeti szintézis igyekszik elmosni az erdélyi fejedelmi hatalom ellenőrizetlen, zsarnoki jellegét és annak portai forrását is, amikor ezeket állapítja meg: „az uralkodó a rendek csekély beleszólásával vezette az államot. Az aránylag gyenge rendiség az uralkodó törekvéseinek kevésbé tudott határt szabni, mert Erdélyben nem fejlődhetett ki a nagybirtokos osztály olyan mértékben, mint Magyarországon... az erdélyiek kezdettől rászorultak az uralkodó védelmére.” (Magyarország története 1526—1668. Bp., 449. o.) A köszönetnyilvánításokat l. az BOE-ben található végzésekben.

46 Hóman B. és Szekfű Gy.: i. m. III. k., 303. o.

47 Makkai László: Erdély története. Bp., 1944. 225. o.

48 Cs. Szabó László megállapítását l. EÖ. II. k. Bevezetés. VIII—IV. o. V. ö. Trócsányi Zsolt: Telesi Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Bp., 1972. 134. o.

49 TT 1882. 135. o.

némely külföldre menekült erdélyi úr és nemes sorra-rendre gonosz zsarnoknak nevezte mind a Báthoryakat, mind Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, a két Rákóczi Györgyöt vagy Apafy Mihályt,⁵⁰ de ezeket a vádakát ugyanúgy nem szabad objektív, megalapozott értékítéletnek tekinteni, miként az otthon maradt országgyűlési rendek szolgálai hozsannázásait és hálálkodásait a legkegyetlenebb, legdurvább törvénysértések után is.⁵¹ Az erdélyi fejedelmek korlátlan hatalmát a rendek fölött a kinevező szultáni athnamék biztosították, amelyekben a „Fényes Porta” szavolta uralkodásukat nemcsak a külső támadásokkal, de a belső rendi vagy más „rezgелődésekkel”, megmozdulásokkal szemben is.⁵² Erről a hatalomról pedig így vélekedett egy világot látott és a lakosság szócsöveként számon tartott erdélyi, nemesi származású polgár: „A császár [t. i. a szultán] hadának sokaságáról azt mondom, hogy az ő állapotjokat mindenben az hiheti, aki látja... én török császárt és minden állapotját Konstánczinápolyban is a maga házánál láttam micsoda állapotban légyen és hadban is láttam, de bizony nincsen ezen a világon nagyobb legény nálánál.”⁵³ A mérvadó erdélyiek túlnyomó többsége így, vagy ehhez hasonlóan értékelte a török hatalmát és kilátástalannak ítélte minden szembeszegülést azzal, illetve a szultáni bizalmat és támogatást élvező fejedelmekkel. Ez a felismerés és az ennek nyomán kialakult szervilis magatartás biztosított szinte korlátlan fejedelmi hatalmat Erdélyben a rendeken. Ha valamelyik erdélyi nemesnek, vagy szász polgárnak nagyon nyomós panasza volt az uralkodója ellen, azt nem az inkább csak amolyan alkotmányos dekorációként funkcionáló rendi országgyűlésen adta elő — ahonnan bármikor kiemelhették és akár azonnal a vesztőhelyre is vihetnék a fejedelmi poroszlók — hanem a szultáni udvarban.⁵⁴ Igaz, ott sem minden veszély nélkül. A török vezetés ugyan szívesen tartott „talonban” fejedelmi ellenjelölteket éppen hatalmon lévő vazallusa sakkbantartására, de erdélyi politikájának egyik alapelve volt az is, hogy a fejedelemségben lehetőleg belső nyugalom legyen. Ezért az ilyen panasztevőre nem egy esetben életfogytiglani fogság, ha nem éppen halál várt.⁵⁵

Az, hogy melyik fejedelem mikor, milyen mértékben élt a szultáni garanciák által szavatolt hatalmával, az adott helyzet kívánalmain túl egyéni hajlamoktól és tulajdonságoktól is függött. Ám nyitva állt számára annak a lehetősége, hogy amikor szükségesnek látta, bármikor alkalmazhatta akár a legdrasztikusabb törvénysértéseket is. Bizonyosságként annak az általános érvényű törvényszerűségnek, hogy a társadalom által hatékonyan nem ellenőrzött politikai hatalom bárhol, bármikor megalapozatlan, törvénysértő döntések és cselekmények forrásává válhat — és a legtöbb esetben válik is. Ennek egyenes következményeként, megbízható egykorú források tanúsága szerint, az erdélyi nemzeti fejedelemség másfél évszázada alatt összehasonlíthatatlanul több koncepció per, törvénysértő ítélet, — nem egy esetben tömegmészárlásig fajuló — ítélet nélküli kivégzés történt, mint a Királyi Magyarországon a Habsburgok

50 L. pl. Esztergom, primási lt., acta radicalia class. V. fasc. 6. no. 144.; EOE VII. k. 406. o.; Prépostváry Zsigmond 1615. nov. 9-i lev. Cseh és Szlovák Köztársaság, Bittsei lt. Thurzó corresp., 135.; ETA IV. k. 287. o. stb.

51 L. erről bővebben *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.) Bp., 1976. 130—208. o.

52 ETA II. k., 318., 326., 340., 346—347. o.

53 ETA I. k., 135. o.

54 L. *Kövári László*: Erdély történelme. Kolozsvár, 1863-tól IV. k., 57—60. o.

55 ETA II. k., 326., 340., 346. o.

négy évszázados uralkodása alatt, az 1849-est követő megtorlási hullámot is beszámítva.⁵⁶

Az erdélyi fejedelmek korlátlan — bátran mondható mindenfajta „zsarnoki” megnyilvánulást lehetővé tevő — hatalmát és ezzel szemben a rendek fölöttébb kiszolgáltatott helyzetét szemlélve érthetővé válik, hogy az itt uralkodó állapotok miért nem voltak különösebben vonzóak az ekkor egészen más körülmények között élő, nagy rendi szabadságot élvező magyarországi nemesek számára. Hiszen, amint már szó volt róla, a Királyi Magyarország országgyűlésein — a Habsburg-ellenes küzdelmek időszakait leszámítva — szabadon, mindenféle retorziós veszélyektől mentesen, bármikor elmondhatták akár a legélesebb ellenvéleményeiket is. Törvénysértő processzusra, vagy ítéletre ha sor került a hatalom részéről — mint például Illésházy István esetében, vagy az 1604-es hírhedt törvénycikk utólagos betoldásával — azt országos vihar követte és az Udvar meghátrálni kényszerült.⁵⁷ Az 1670-es felkelés kivételével egyetlen Habsburg-ellenes megmozdulást sem követett megtorlás a hatalom részéről. Sőt, a Bocskai-szabadságharcban a második szerepet betöltő, korábban törvénytelenül elítélt Illésházy István ugyanúgy Magyarország nádora lett, mint az a Thurzó Szaniszló, aki 1621-ben Bethlen tábornokaként Érsekújvárt védte II. Ferdinánd király csapatai ellen.⁵⁸ Amikor pedig az 1670-es fegyveres felkelést irányító királyi tisztségviselőket tárgyalások után elítélték, az olyan felháborodást váltott ki Magyarországon, ami kortársi vélemény szerint a négy évtizedes kurucvilág egyik szülője lett.⁵⁹ A tizenötéves háború és a XVII. század végi visszafoglaló háborúk idején kétségtelenül történtek törvénysértések mind a királyi tisztségviselők, mind a katonaság részéről, azonban ezek rendkívüli helyzetben mentek végbe és szinte általános jelenségeknek számítottak Európában mindenütt.⁶⁰ Ilyeneket sorozatosan elkövettek magyar hadvezérek és katonáik nemcsak idegen országokban, de magyar földön is a Habsburg-ellenes küzdelmeink idején, amelyek magukon viselték a katonai diktatúra számos jegyét.⁶¹

Óhatatlanul fölmerül a kérdés: ha a Királyi Magyarország lakosai — mindekelőtt főurai és nemesei — összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadságjogokkal rendelkeztek, mint az erdélyi társaik, akkor miért hívták segítségül s voltak készek akár királyuknak is elismerni az erdélyi fejedelmeket?

A korábbiakban már szó esett róla, hogy a XVI. század végén Nádasdy Ferenc és társai a török elleni eredményesebb, intenzívebb harc érdekében — annak reményében — fordultak Báthory István lengyel királyhoz és erdélyi fejede-

56 Az erőszakos halállal meghaltak *egy részének* a névsorát l. MHHS VII. k., 258–268. o. A tömeges megtorlásokra különösen a székelyek körében l. *Demény*, (1976.) és *Demény*, (1977.)

57 A küzdelemről legrészletesebben l. *Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp., 1961.

58 Illésházy István (1541–1609) az 1603-as hírhedt „hűtlenségi peréről” ismert, s kevésbé tudják róla, hogy 1605-ben meglehetősen szélsőséges Habsburg-ellenes nézeteket vallott és ilyen tanácsokat is adott Bocskainak. (L. *Nagy László*: Káthay Mihály a magyar történelemben. Egy régvolt politikai gyilkosság. *Valóság*, 1976. 9. sz.) A legújabb Akadémiai Kislexikonban téves róla az adat, miszerint ő volt Magyarország első protestáns nádora, mert az első Nádasdy Tamás volt. Thurzó Szaniszló (1576–1625) nádor részese volt a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes küzdelemnek is. Későbbi ilyen szerepéről l. bővebben *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1969.

59 *Cseréi Mihály*: Erdély története. Bp., 1983. (Kiadta és jegyzetekkel ellátta *Bánkúti Imre*) 91. o. Általános magyar feifogást fejez ki Illésházy egyik 1605-ös levele: „Az mi törvényünk az királyra támadást in tali casu megengedi.” (TT 1878. 48. o.)

60 Összehasonlítással l. pl. *F. Raumer*: Geschichte Europa's seit dem Ende des 15. Jahrhunderts. Leipzig, 1832–1865. III. k., 600. o.

61 E téma részletes tárgyalását l. a „Megint fölzánt magyar világ van...” és a „Kuruc életünket megállván csináljuk...” id. munkáim fegyelmi helyzettel foglalkozó fejezeteiben.

lemhez.⁶² A Bocskai-szabadságharc kirobbanásában is, a vallási motívumokon, az ún. „fiskális pereken” és az idegen zsoldosok kilengéseinek megakadályozásán túl, szerepet kaptak hasonló okok a rendek állásfoglalásában.⁶³ Bethlen Gábor 1619-es Magyarországra hívását a „fő hívó” Rákóczi György egy későbbi levelében így indokolta: „szegény jó emlékezetű Mátyás császár urunk idejében mit szerzének Csehszlovákiában az officérek [t. i. a Habsburg kormánytisztviselők] ez mai napig is félelmes az valósága, szegény elholt fejedelmet Erdélyből *nem egyébért* kellett vala kihínunk.”⁶⁴ A „cseh lábra való állítástól” való félelem volt az oka egyesek részéről I. Rákóczi György 1644-es segítségül hívásának,⁶⁵ s hasonló, hol tényleges, hol csak vélt veszélyek miatt vettek részt egyesek az 1670-es felkelésben, majd később Apafi Mihály és Thököly Imre segítségül hívásában.⁶⁶

Amikor azonban a magyarországi főurak és nemesek az erdélyi fejedelmektől vezetett és támogatott harcok eredményeként ismételten megszilárdították a rendi jogokat a Habsburg-házi királyaikkal szemben, mielőbb igyekeztek kikerülni az erdélyi fennhatóság alól. Maga Bethlen Gábor például a vele való szembe fordulást azzal magyarázta, hogy a személyes hadakozástól való idegenkedés változtatta meg gyökeresen a magyarországi urak és nemesek magatartását.⁶⁷ Meglehet, hogy ilyen okok is közrejátszottak döntésüknél, ám az Erdélyhez való tartozást „rossz káros dolog”-nak minősítette a Bethlent hívó Rákóczi György is, aki pedig személyesen részt vett a harcokban.⁶⁸ Más kérdés, hogy 1644/45-ben erdélyi fejedelemeként maga is Bethlen általa korábban elutasított törekvését igyekezett megvalósítani, amit azonban a magyarországi urak és nemesek többsége ugyanúgy értékelt, mint ő tette 1629-ben.⁶⁹

A problémakörhöz tartozik, hogy a három abszolutizmus — abszolutista törekvés — egyidejű létezése a török hódoltságkori Magyarországon rendkívül bonyolulttá, ellentmondásossá tette a rendek és a központi hatalom viszonyát. Hiszen a magyarországi rendiséggel sorozatos kompromisszumokat kötő bécsi udvar — vagy annak egyes tisztségviselői — több esetben felkelésekre buzdították az erdélyi rendeket fejedelmeik ellen. Ugyanakkor az otthon többnyire amolyan „kis szultánokként” viselkedő erdélyi uralkodók a magyarországi abszolutizmus elleni rendi törekvések és küzdelmek fő támaszai voltak több mint egy évszázadon át. És furcsa történelmi fintorként: a birodalmában rendi jogokat nem ismerő szultáni despotizmus a XVII. század folyamán a Királyi Magyarországon a Habsburg-ellenes rendi megmozdulások fő támogatójaként

62. L. Szádeczky Lajos: Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. SZ 1886., továbbá Benda Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Bp., 1975.
63. L. Károlyi Árpád: A Bocskay-párti magyarság kiáltványa Európához... MOE XI. k., 168–184. o. Magyar nyelvű szemelvényes kiadása Benda Kálmán: A Bocskai szabadságharc. Bp., 1955. Okmánytár, 93–102. o.

64. EOE IX. k., 398. o. V. ö. Frankl (Fraknoi) Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868. I. k., 497–498. o.

65. Kóvári L.: i. m. V. k., 35. o.

66. L. Pauler Gy.: i. m. II. k., 248–249. o.: *Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre.* Bp., I. Rész, 161–162. o.; továbbá Pethő Zsigmond kassai vicegenerális 1670. okt. 16-i lev. OL Nádasdy cs. lt. fasc. 15. no. 518.

67. MTT XXVII. k., 111–115. o.

68. Bethlen pol. lev., 466. o.

69. L. Szilágyi S.: i. m. (1893.) 375. o. vagy Cseh—Szombathy L.: i. m. HK 1957. 1–2. sz., 184. o.

lépett fel, ha érdeke úgy kívánta.⁷⁰ Éppen ezért nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani az egyes megmozdulások jelszavainak, hanem a tényeket kell figyelembe vennünk mind a magyarországi Habsburg-hatalom, mind az erdélyi fejedelmek uralkodása jellegének a vizsgálatánál. Szakítanunk kell tehát azzal a hamis legendával, hogy a török hódoltság korában Erdélyben a szabadság virágzott, míg a Királyi Magyarország lakossága idegen uralkodók „zsarnoki” kormányzása alatt sínylődött. Az egykorú adatok ettől eltérő, sőt mondhatni ellentétes képet mutatnak. Így megdől minden olyan állítás, amely e korszak Habsburg-házi magyar királyait olyan „zsarnokoknak” tünteti föl, akik ellen csakis az otthonukban minden szabadságjogot biztosító erdélyi fejedelmeknek kellett fellépni és oltalmat nyújtani.

Az ellenreformáció és a Habsburgok

A török hódoltság-kori Habsburg-uralom negatív megítélésében komoly szerepet kapott az a körülmény, hogy a Habsburg-ház Európa szerte — így Magyarországon is — a katolicizmust támogatta a protestantizmussal szemben, erőszakos eszközöket is igénybe véve ehhez a politikájához. A bírálók általában egyenlőségi jelet tettek és tesznek a protestanizmus és a magyar nemzeti érdekek, illetve a katolicizmus és a magyarellenesség, népellenesség közé.⁷¹ Meggyőződésem szerint a történelmi tények ismeretében végérvényesen szakítani kellene azzal a téves és káros felfogással, miszerint Magyarországon a tárgyalt korszakban egyedül a protestantizmus képviselte a gazdasági, társadalmi és kulturális haladást, míg a Habsburg-kormányzattal összefonódott katolikus egyház a „feudális népelnomás” védelmezője, a reakció szekértolója” és a „népbutítás” eszköze lett volna. Az ilyen elfogult, tudománytalan és a nemzetet megosztó nézettel szemben az igazság az, hogy a magyar nemzeti fennmaradást, a kulturális haladást a katolicizmus és a protestantizmus nem egymást kizárva, hanem egymást kiegészítve képviselte ebben az európai vallásháborúkkal át-szőtt időszakban is. Ennek szellemében természetesen egészen másként minősül Habsburg-házi királyainknak a katolicizmushoz, az ellenreformációhoz fűződő kapcsolata és ennek érdekében kifejtett tevékenysége is.

Vitathatatlan tény, hogy Magyarország lakossága a XVI. század elejétől egyre növekvő ütemben valamelyik protestáns egyház hívévé vált. E rohamos terjedés okait a protestáns és a katolikus szerzők, érthetően eltérő módon magyarázták. Akárcsak azét, hogy a mintegy nyolcvan százalékban protestáns országban miért maradtak fenn háborítatlanul a katolikus érseki és püspöki székek. Egy protestáns egyháztörténeti munka szerzője ezzel kapcsolatban megjegyzi: „A magyar protestánsoknak ezért a türelemért később drága árat kellett

⁷⁰ Az erdélyi fejedelmek ilyen tevékenységéről részletesen szóltunk. A Habsburg-Udvar, illetve magyarországi exponensei többek között 1570–1575 között Báthory István ellen, 1610–1612 között Báthory Gábor ellen, 1613–1617. között Bethlen Gábor ellen, 1630–1636 között I. Rákóczi György ellen, 1661–1662 között Apafi Mihály ellen támogatta az erdélyi elégedetleneket, többször fegyverrel is, fejedelmeik ellen. A Porta a Habsburg-ellenes küzdelmek fegyveres támogatásán túl a 15 éves háború idején kereste meg a tekintélyesebb magyarországi főurakat, majd 1664 után lázított közvetlenül is a Habsburg „zsarnokság” ellen.

⁷¹ A protestáns egyháztörténeti munkák mellett ezt a szemléletet tükrözi pl. a 60-as években megjelent „Új Magyar Lexikon” is.

fizetniük. Ugyanis az ellenreformáció a jezsuita rend mellett elsősorban az érsekségekre és a püspökségekre támaszkodott.”⁷²

Az igazsághoz tartozik, hogy a magyarországi és az erdélyi protestánsok vallási türelmessége azért korántsem volt olyan általános, mint amilyennek azt az idézett megállapítás alapján gondolhatnánk. A katolikus érsekségek és püspökségek megszüntetésére minden bizonnyal első sorban azért nem törekedtek, mert jól tudták, hogy a török elleni védelemben elkerülhetetlenül rá vannak utalva mind a katolicizmus mellett átmeneti megingásoktól eltekintve szilárdan kitartó Habsburg-hatalom, mint a papság aktív katonai és pénzügyi támogató-sára. Ám az alsóbb katolikus papsággal—különösen pedig a szerzetesekkel—szemben korántsem tanúsítottak ilyen toleranciát. Közismert, hogy a lutheránus Nádasdy Ferenc kitiltotta országrésznyi birtokairól a katolikus papokat, valamint a kálvinista lelkészeket.⁷³ Nem sokkal ezután Nádasdy sógora, a kálvinista ecsedi Báthory István országbíró a katolikusokkal és a lutherátusokkal szemben hozott ilyen tilalmi rendelkezést.⁷⁴ Az egyes nézetek szerint teljes vallás-szabadságot szavatoló erdélyi fejedelemségben a katolikus Báthoryak uralkodása idején a templomokban nyílt imákban nemcsak a pápaság elpusztítására kérték a Mindenhatót, hanem Zsigmond fejedelemnek megtiltották a protestáns rendek, hogy jezsuita atyákat tarthasson az országban. Méginkább hátrányos helyzetbe kerültek az erdélyi katolikusok a XVII. században, amikor mindvégig kálvinista fejedelmek uralkodtak az országban.⁷⁵

Ezeknek a tényeknek a szem előtt tartása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy helyesen lássuk és értékeljük a Habsburg-ház királyainak vallási politikáját. Többségük valójában sohasem mondott le arról, hogy Magyarország lakosságát „visszavezesse” a katolikus anyaszentegyház kebelébe. Már I. Ferdinánd király több kísérletet tett a protestantizmus terjedésének megakadályozására, de a következmények figyelembe vételével azt kell megállapítani, hogy kevés sikerrel. Sőt azzal, hogy a Német Birodalomból több nyílt, vagy titkos protestáns főkapitányt helyezett magyarországi katonai és politikai kulcs-pozícióba, akarata ellenére az új hit terjedését segítette elő.⁷⁶ Ferdinánd király nem tudott eredményesen fellépni a katolikus papokat elűző protestáns főurak ellen sem, hiszen a török elleni küzdelemben hosszú ideig kacérokodott a gondolat-lal, hogy maga is az új hitre tér, s erről a szándékáról csupán dinasztikus érdekeknek engedve mondott le.⁷⁷

Nem változott a helyzet Rudolf király uralkodása alatt sem, jöllehet ő, a spanyol udvarban nevelkedvén, annak szelleméhez nagy mértékben alkalmazkodván, elődjéinél inkább hajlott volna az „eretnekek” elleni fellépésre. Ám a magyarországi katonai és politikai viszonyok egy időre neki is megálljt parancsoltak s legfeljebb senki által komolyan nem vett tilalmak formájában próbálkozott küzdeni a katolicizmus érdekeiért. Amikor erősebben próbált fellépni,

72 *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Bp., 1985. 23. o.

73 *L. Nagy László*: Az erős fekete bég, Nádasdy Ferenc. Bp., 1987. 81–82. o.

74 *L. Nagy László*: Tündérváros fejedelme, Báthory Gábor. Bp., 1988. 37–52. o.

75 *Benda Kálmán és Tarday Lajos* (szerk.): Pierre Lescaopier utazása Erdélybe (1574.) Bp., 1982. 64. o.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp., 1989. 129. o.; ETA I. k., 119. o. A „Magyarország története, 1526–1686” vonatkozó része nem szól a XVII. századi protestáns erdélyi fejedelmek állítólagos példamutató vallási türelmességéről a katolikusokkal szemben, amit kifogásol is *Barcza József*: Peregrináció, vallási türelem c. referátumában (In: *Rácz István* [szerk.]: Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. okt. 9–10. Debrecen, 1988. 102. o.)

76 *L. Bucsay M.*: i. m. 93. o.; *Karácsony J.*: i. m. 107–108. o.

77 *Gonda Imre–Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Bp., 1977. 69–70. o.

a rendek megtagadták az adó megszavazását, sőt egyesek ekkor kezdtek szervezkedni Rudolf detronizálására és Báthory István magyar királlyá választására.⁷⁸ Ilyen körülmények között az uralkodó csakis a tizenöt éves háború második felében mert erélyesebb ellenreformációs intézkedésekre nyúlhat. Akkor, amikor egyre több katolikus vallású főkapitány és zsoldoskatonára jött Magyarországra a török ellen harcolni, akik közül sokan itt tartózkodtak telente is. Ezek a nyugat-európai és olasz harcosok szinte kötelességüknek érezték a török elleni küzdelem mellett az „eretnekek” megtérítését is. Kitűnt közülük a különben hadvezérnek gyenge, de a védtelen lakossággal szemben annál harciasabb Belgiojoso kassai főkapitány, akinek erőszakoskodásai nagy mértékben hozzájárultak a Bocskai-szabadságharc kirobbanásához.⁷⁹ A diadallal felérő, kompromisszumos békekötéssel záruló küzdelem rendkívüli mértékben megszilárdította nemcsak a nemesi privilégiumokat, de a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, ami a nemeseken és a városokon túl kiterjedt a hadinépre, mindenekelőtt a végváriakra is.⁸⁰ Ezt követően a Habsburg-kormányzat tartózkodott Magyarországon minden erőszakos ellenreformációs tevékenységtől. Ilyenekre egyes magyar püspökök mellett legfeljebb rekatolizált magyar főurak és tekintélyesebb nemesek részéről került sor. Ezek a neofiták túlbuzgalmával léptek föl a tőlük függő jobbágyok szabad vallásgyakorlatának megakadályozása érdekében. Élen járt ebben a tevékenységben a hajdan oly hitbuzgó lutheránus „erős fekete bég” unokája, a hasonló nevű Nádasdy Ferenc országbíró.⁸¹

A központi hatalom által kezdeményezett, vagy támogatott ellenreformáció tehát hosszú időre megszakadt, viszont a *békés* rekatolizálás ekkor indult nemvárt diadalútjára hazánkban. A tragikus sorsú nagy magyar irodalomtörténész megfogalmazása szerint, ha a XVI. század végén egy orvos diagnosztizálta volna a magyar katolicizmus állapotát, bizonyára kimondta volna annak menthetetlenségét. Ám e reménytelennek hitt „beteg” olyannak bizonyult, „mint a legendabeli sárkányölő Szent György, akit kerékbe törtek, karóba húztak és mégis mindig feltámadott.” Néhány évtizeddel az erőszakos ellenreformációs törekvések kudarca után a katolikusok ismét többségben voltak hazánkban, amely „Mária országa” lett. A jeles irodalmár szerint e siker fő záloga a rendkívül ügyesen tevékenykedő jezsuita rend volt, de kiemelkedő jelentőségűnek ítélte a Habsburg-ház szerepét is, amely hatalom a XVII. század közepén már a katolicizmus legfőbb bástyája volt Európában. „Franciaország, az egyház legidősebb leánya, szövetkezhetett az eretnekekkel, még a pápa is lehetett olykor engedékeny, diplomatikus, a Habsburgok intranzigens [hajthatatlan] katolicizmusa sem jobbra, sem balra el nem hajolhatott.” A magyarországi

78 L. ezzel kapcsolatban különösen a nyolcvanas évek törvényeit, kiemelten az 1587/88-as gyűlés vitáit (Magyar Törvénytár, 1526–1608.)

79 L. pl. ETA III. k., 48. o. Részletesen foglalkozik a problémával *Bocatius János: Öt év börtönben (1606–1610.)* Bp., 1985. (Fordította és szerkesztette *Csonka Ferenc.*) Bocskai fegyverfogásának igazi okaira és körülményeire l. *Nagy László: Bocskai István a hadak élén.* Bp., 1981. 98–105. o.

80 A bécsi és zsitvatoroki békekötések szövegét l. *Marczali Henrik—Angyal Dávid—Mika Sándor: Enchiridion... A magyar történelem kútjainak kézikönyve.* Bp., 1902. A bécsi béke mégcsupán ezzel a kikötéssel biztosította a szabad vallásgyakorlatot a nemesség, a városok és a végvári katonák részére: „A római katolikus vallás sérelme nélkül”. E kikötés csupán az 1608-as országgyűlésen szűnt meg, amely különben kiterjesztette a vallásszabadságot a falvakra is. *Bucsay Mihály megfogalmazása szerint: „A magyar protestantizmus európai szempontból is jelentős győzelmet aratott a Habsburg-abszolutizmus felett, amelynek rekatolizációs törekvéseire érzékeny csapást mért.”* (i. m. Bp., 1985. 89. o.)

81 *Lippay György esztergomi érsek mellett gróf Nádasdy Ferenc, gróf Endrődy György, herceg Eszterházy Pál és Báthory Zsófia nevéhez fűződnek protestánsellenes fellépések és térítések 1648-at, I. Rákóczi György halálát követően (Bucsay M.: i. m. 1985. 108–109. o.)* V. ö. *Karácsonyi J.:* i. m. 138–140. o., ahol természetesen más megvilágításban szerepelnek a történetek.

ellenreformáció e látványos sikerében a Habsburgok főként azért játszottak kiemelkedő szerepet, mert az ellenreformáció sikerének időszaka az a korszak volt, amely méltán nevezhető az udvari élet fénykorának, amikor az abszolút uralkodó személye köré gyűlt minden érték, szépség és akarat. A belépés ebbe a vágyott álomvilágba a magyar arisztokrácia számára a katolicizmuson, tehát a rekatolizáláson keresztül vezetett. Az viszont már a társadalmi rend jellegéből fakadt, hogy az alattvalók — a nemesek és a jobbágyok — többségükben kénytelenek voltak követni a leggazdagabb, legtekintélyesebb főurat.⁸²

A magyarországi ellenreformációs sikerekhez a hivatkozottakon túl hozzájárultak egyéb tényezők is. Így például az a *lelki válság*, amely a tizenöt éves háborút és a Bocskai-szabadságharcot követően hazánkban eluralkodott. A krízis okai között talán első helyre sorolható a nagyfokú csalódottsági érzés, amely abból fakadt, hogy az óriási háborús áldozatok nem hozták meg a remélt átütő eredményt: a török kiűzését Magyarország területéről. Emiatt fogadta a mérvadó közvélemény egy része szkeptikusan a Bocskai-szabadságharc sikereit is. Borsos Tamás többszörös portai követ írja egy későbbi följegyzésében: „Ítiljék bölcs emberek meg, ha épületire vagy romlására volt az kereszténységnek [t. i. a Bocskai-szabadságharc sikere], mert itt a török császár portáján bizonyosan magoktól az törököktől értettem, oly igen megfogyatkozott volt az török császár ereje [t. i. 1604—1605-ben], hogy ha Bocskai István akkor az német ellen kardot nem fogott volna, csak másod esztendőben is közel az magyar birodalom a magyar korona alá visszajött volna.”⁸³ A magyarság szempontjából sorsdöntő fordulat elmaradása kiábrándulást, elbizonytalanodást vont maga után. Továbbtűnt a keresztény szolidaritás illúziója s a magyar nemesek nagy többsége számára szűnőben volt a vitézi életforma korábban tapasztalt nagy varázsa.⁸⁴

Érdekes jelenségnek lehetünk tanúi a bécsi béke utáni magyar főurak és nemesek érzelme- és gondolatvilágának vizsgálata során. Hosszú időn át írtuk és gondoltuk, hogy az emberek tudatát döntően gazdasági és társadalmi létük határozza meg. Ezzel szemben a XVII. század eleji Magyarországon azt tapasztalhatjuk, hogy a bécsi béke nyomán a magyarországi főúri és nemesi családoknak sikerült megvédeni vagyonukat a kincstár konfiskáló törekvéseivel szemben, sőt társadalmi súlyuk az Udvarral szemben még növekedett is, ennek ellenére az uralkodó életérzés — a protestánsokat is beleértve — mégis a *szorongás* és a *bizonytalanság* lett. Ez a lelkiállapot sokukat a korábbi reneszánsz jegyeket hordozó „hedonisztikus” életfelfogás revíziójára, komorabb morális követelmények felállítására és követelésére készítette. Mindezt elősegítette a Magyarországon is tért hódító *újsztoikus filozófia*, amelynek elfogadása bizonyos mértékig közömbössé tette az egyént vallásfelekezeti kérdésekben is. A Bocskai-szabadságharc utáni magyarországi főurak és nemesek tekintélyes részéből kiveszőben volt az előző század harcos protestantizmusa, s így

82 Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp., é. n. (hetedik kiadás) 103—105. o.

83 Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest, 1972. 54—55. o.

84 A XVI. század végén Balassi Bálint még élete legszomorúbb szakaszában is csak akkor szándékozott visszatérni Lengyelországból Magyarországra, ha katonai megbízást kap. Döntését — latinról magyarra fordítva — így indokolta: „mert akkor másra fordul az elme és gondolkodás és minden gond csupán a vitézi erény gyakorlására van lekötvé.” (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp., 1954. I. k., 484. o.) A bécsi békekötés előtt nemcsak hasonlóan gondolkodtak, de éltek is olyan dűsgazdag főurak is, mint Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár, Zrínyi György, Pálffy Miklós, Rákóczi Zsigmond, Homonnai István, eszedi Báthory István stb. A vitézi életforma varázsának alakulásáról l. többek között Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978.

az erőszakos ellenreformációt felváltó, inkább az érzelmekre ható katolikus térítő tevékenység emiatt is sikereket érhetett el.⁸⁵

A lelki válság, a szorongás, a bizonytalanság érzete és az újsztoikus filozófia terjedése, megítélésem szerint, talán jobban elősegítette az ellenreformáció sikereit a Habsburg-ház támogató tevékenységénél, az udvar vonzásánál, aminek a jelentőségét azért korántsem szeretném lebecsülni. Már csak azért sem, hiszen az Udvar „kegye” materiális szférákra is kiterjedt. A XVII. században egyre több udvarhű magyar főúr és nemes kapott a magyarországinál összehasonlíthatatlanul tetemesebb hasznot hozó birtokadományokat a Cseh Királyság területén.⁸⁶ Az elnyerhető gazdag dominiumok csábereje gyorsítólag hatott a harcos protestantizmusból kiábrándult magyar főurak és nemesek rekatolizálási folyamatára annak ellenére, hogy az óriási hatalmat jelentő nádori méltóságot a XVII. század első felében három hitű protestáns — Illésházy István, Thurzó György és Thurzó Szaniszló — is betöltötte. Ezek a vallásukhoz ragaszkodó férfiak azt ugyan sikeresen megakadályozhatták, hogy erőszakos ellenreformáció teret kaphasson a Királyi Magyarországon, ám az önkéntes rekatolizálást nem tudták meggátolni, már csak a bécsi béke vonatkozó részei miatt sem. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosítani hivatott frigy végső soron maga is az ellenreformáció sikereit segítette elő.

Az elmondottak azt látszanak alátámasztani, hogy a Habsburg uralkodóknak a katolicizmusa, a régi egyház melletti kitartása a magyarországi ellenreformáció XVII. század eleji sikereit sokkal áttételesebben segítette elő, mint ahogyan azt, többek között, az idézett jeles irodalomtörténész is látta. Az ellenreformáció sikere különben látványos és átütő volt, de mégsem tekinthető olyan meghatározónak, mint például Ausztriában, vagy Franciaországban és Lengyelországban. Ennek okai között előkelő helyet foglal el az a körülmény, hogy a „másik” magyar hazában, Erdélyben és magyarországi vonzáskörében a XVII. század végéig fenn maradt a protestantizmus uralma. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy míg a század végére a Királyi Magyarország lakosságának nagyobb hányada katolikussá lett, Erdélyt és a török hódoltság területét is beszámítva másként alakult az arány. Ez a körülmény kihatott a szorosán vett Habsburg-fennhatóság alatt álló országrész helyzetére is, ahol a protestánsok számarányuknál sokkal nagyobb befolyással rendelkeztek a politikai életben. A katolikusok nagyobb részét ugyanis az uraikat kényszerből követő jobbágyok tették ki, míg a protestánsok tábora, a néhány igen tekintélyes kelet-magyarországi főúron kívül, a köznemesi tömegekből, a városi polgárokból és nem utolsósorban a katonáskodó rétegek tagjaiból — végváriakból és hajdúkból — állott. Ez a tábor pedig az egész török hódoltság idején képes volt arra, hogy korlátozza mind a katolikus egyház, mind az uralkodó akaratának korlátlan érvé-

⁸⁵ L. erről *Klaniczay Tibor* (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp., 1964. II. k., 10–15., 113–120. o.

⁸⁶ *Dr. Z. Pokluda*: *A magyar nemesség földbirtoklása Cseh- és Morvaországban. Levéltári Közlemények*, 1975. A különbségre a magyarországi és a cseh királyságbeli állapotok között l. pl. Illésházy levelét: TT 1878. 296. o.

nyesülését, még a török vazallus erdélyi fejedelemség megszűnése utáni időkb-
ben is.⁸⁷

Nem kerülhető ki annak a megválaszolása sem, hogy mennyiben volt tör-
vényszerű a Habsburgok és a katolicizmus összefonódása és hogy a vallási
megosztottság, illetve a vallási küzdelmek miként hatottak ki a magyar nemzet
sorsának alakulására?

A kérdés első része mindenekelőtt a Habsburg-ház osztrák ágával kapcso-
latban merül fel, hiszen az ebbe tartozó uralkodók számára a XVI. században
kevesebb komplikációval, súrlódással járt volna a katolicizmus helyett a pro-
testantizmus fölkarolása, mert a lakosság többsége az egész keleti államkonglo-
merátumban a reformáció valamelyik változatát követte. Miksa „kacérkodott”
is a protestantizmussal, Mátyás pedig meglehetősen közömbösséget tanúsított
vallási kérdésekben.⁸⁸ Mindezt figyelembe véve nem volt *eleve kizárt* annak a
lehetősége sem, hogy az osztrák Habsburgok birodalma a XVI. század
végétől vagy a XVII. század elejétől protestáns hatalmi képződménnyé
alakuljon. Ám hogy ez nem így történt, az nem a véletlenül múltott. A tényezők
közül talán a legfontosabb az volt, hogy az osztrák Habsburgok önmagukban
mindenképpen erőfenttarthatóak bizonyultak a törökökkel szemben. Az eredményes
ellenálláshoz elengedhetetlen volt a spanyol király, a pápaság és a Német
Birodalom katolikus fejedelmeinek a hatékony pénzügyi, katonai segítsége, amit
csakis katolikusként kaphattak meg.⁸⁹ E döntő momentum mellett számba jött
minden bizonnyal az is, hogy az abszolút uralkodói hatalom kiépítéséhez és
fenntartásához kedvezőbb lehetőségeket kínált a katolicizmus a protestaniz-
musnál, különösen annak kálvini válfajánál, amely a „zsarnokölést” megengedő
tanával megkérdőjelezhetővé tett *minden* abszolút uralkodói parancsot, rendel-
kezést.⁹⁰ (A XVII. század kálvinista erdélyi fejedelemségben a szultáni garancia
sajátos hatalmi helyzetet teremtett, ami miatt a kálvinizmusnak ez a vonása
ott egyáltalán nem érvényesülhetett.)

A vallási megosztottság, illetve a protestantizmus és a katolicizmus magyar-
országi egymás elleni küzdelme a török hódoltság korábban olyan probléma,
amelyről ugyancsak nehéz heves ellenvélemények kiváltása nélkül szólni. A
felekezeti elfogultság ugyanis máig ható tényező, s a toleranciahiány nehezen
viseli el a másik fél igazát, akár rész kérdésekben is. Aki ehhez a témához nyúl,
elkerülhetetlenül darázs-fészekbe dugja a kezét, s valamelyik oldalról szinte
bizonyosan heves támadásokban lesz része, sőt az is lehet, hogy mindkét fél
részéről. Mindezt szem előtt tartva is a történész nem kerülheti el a vélemény-
alkotást ebben a kényes problémakörben sem. Az állásfoglalás ebben a kérdés-
ben mindenekelőtt elvi jellegű kell, hogy legyen. Így abból kell kiindulnunk:
ebben a korban is minden embernek elidegeníthetetlen joga volt akár a protes-
tantizmus, akár a katolicizmus *választása* és sem az egyik, sem a másik hitet

⁸⁷ A Hágában megjelenő „Lettres historiques...” írta 1699. nyarán Magyarországról: „Ez egy olyan ország, ahol a népek nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy sokáig nyugalomban maradjanak. A protestánsok még nagy számmal élnek itt és félnek attól, hogy nem határozták-e el teljes kiirtásukat és szinte bizonyosak abban, hogy a török közvetve vagy közvetlenül támogatni fogja őket. Ez elég számukra ahhoz, hogy az első adandó alkalommal fegyvert fogjanak, amikor úgy érzik, hogy igazuk van.” (Köpeczi B.: i. m. [1976.]

⁸⁸ L. Gondá I.—Niederhauser E.: i. m. (1977.) 70—71., 77. o.

⁸⁹ Sorsdöntő nyugat-európai és itáliai katonai segítség érkezett Magyarországra 1566-ban, a tizenöt éves háború folyamán, az 1663/64-es törökellenes háborúban és a XVII. század végi visz-
szafoglaló háború idején. L. erről újabban: Magyarország hadtörténete. Bp., 1984. I. k., IV. fe-
jezetében.

⁹⁰ L. erről újabban Sergio Ronchi: A protestantizmus. Bp., 1991. 16—17. o.

valló hatalmasoknak nem volt joguk a tőlük függőeket a saját döntésük kövételére *kényszeríteni*. Ebből adódóan az erőszakos ellenreformációt is csak akkor lehet joggal elmarasztalni, ha ugyanígy járunk el a magyarországi protestáns főurak és erdélyi uralkodók hol szolidabb eszközökkel, hol durvább módon alkalmazott erőszakteveivel a hitélet területén. Nem lehet tehát például Belgiojoso kassai templomfoglalását, vagy a protestáns prédikátorok elfogását és gályákra juttatását „égbekiáltó bűnnek” minősíteni, és ugyanakkor Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György katonáinak, vagy Thököly Imre kurucainak a katolikus papok és hívek elleni tömeges atrocitásait⁹¹ amolyan „ejnye-ejnye” fejcsoválással elintézni és legfeljebb afféle „bocsánatos” túlbuzgóságnak tekinteni. Éppen így minden alapot nélkülözőnek kell tekinteni minden olyan nézetet, véleményét, miszerint a katolikus, Habsburg-hű magyarok bármily csekély mértékben rosszabb hazafiak, nemzetietlenebbek lettek volna a török vazallus erdélyi fejedelmek protestáns híveinél.⁹²

A valamely vallásfelekezethez való tartozás — legalábbis a választás jogával és lehetőségével rendelkezőknél — szubjektív döntés eredménye volt. Maga a *vallási megosztottság* azonban objektíve a török hódítók malmára hajtotta a vizet; kedvezőtlenül hatott a nemzet sorsának alakulására. Együtt járt ugyanis politikai megosztottsággal, ami az elhúzódó háborús állapottal súlyosbodva tovább gyöngítette a gazdasági, társadalmi és katonai erőviszonyokat. Magyarország lakossága *önmagában* természetesen vallási megosztottság nélkül sem lett volna elégséges a török hódítók és elnyomók kiűzésére. Ám ehhez egy olyan katolikus hatalmi szövetség segítségére volt ráutalva, amelyik már a XVI. század végén vonakodott egy döntően protestáns lakosságú országnak határozott támogatást nyújtani és a segítségadást összekapcsolta az „eretnekek” elleni küzdelemmel. Ez katonailag, kétségtelenül hibás döntésnek bizonyult, hiszen a protestáns vallásszabadság biztosítását zászlóaljára író fegyveres harc szétrobbantotta a törökellenes koalíciót. Az 1606-os két békekötés a protestáns vallásszabadság biztosításán túl nemcsak a vallási megosztottságot konzerválta, de az ország három részre szakadását és a rendkívül meggyöngyült oszmán birodalom hatalmi status-quo-jának a fennmaradását is, közel egy évszázadra. Ez utóbbi pedig egy újabb évszázaddal visszavetette Magyarország fejlődését, ami miatt méltán nevezték az egykorúak ezt az időszakot „az magyar romlás századá”-nak, szemben a „legmagyarabb” és „Erdély aranykorát” is magában

91 A Habsburg-ellenes harcosok katolikusellenes kilengéseiről, atrocitásairól nem csupán a protestáns egyháztörténeti munkák hallgatnak, hanem a napjainkig uralkodó ún. protestáns — kuruc történetírói felfogás képviselői is. (Ide sorolható nem egy korábban megjelent írásom is.) Bucsay id. munkájában a protestáns atrocitásoknak mindössze 3 áldozatáról tud, akiket 1619. szept. 6-ról 7-re virradóan Kassán megöltek (104. o.). Karácsonyi János ezzel szemben a jezsuiták üldöztetésén túl katolikus papok elleni gyilkosságokat említ név szerint 1605-ből (132. o.) a három áldozaton kívül is; másokat 1619-ből (135–136. o.), több szerzetes áldozatot említ 1644/45-ből (140. o.) kilenc katolikus pap megöléséről számol be 1672-ből a bujdosók támadása idejéről; adatai szerint 22 katolikus püspököt és papot öltek meg 1678–1684 között, megkínnoztak és meg-raboltak 70 papot a kurucok (150. o.). Az egykorú, mértékadó források azt támasztják alá, hogy a török hódoltság korában Magyarország területén legalább annyi protestáns atrocitás fordult elő, mint amennyit katolikusokról részről elkövettek a protestánsok ellen.

92 A kortársi véleményeket vizsgálva különbséget kell tennünk az egyes küzdelmek alatt hangoztatott propagandisztikus politikai jelszavak és egymás békés viszonyok közötti megítélése között. Utóbbi téren inkább a megértés dominált, különösen a szélesebb látókörű politikai vezetők részéről. L. pl. Pázmány Péter közismert szavait: *Kemény János*: Művei. Bp., 1980. 100. o.; Pázmány és a bigottan kálvinista I. Rákóczi György együttműködéséről l. *Nagy László*: A „bibliás órálló” fejedelem, i. m. 105–108. o.; a kuruc-labanc harcok idejére l. *uó.*: „Kuruc életünket megállván csináljuk. . .” 198–199. o.; *uó.*: „Nem jöttünk égi hadak-útján. . .” 64–68. o. stb.

foglaló XVI. századdal.⁹³ A török vazullusi állapotba visszatért, Habsburgoktól független protestáns erdélyi fejedelemség a XVII. században érhetett el részleges eredményeket a harmincéves háborúban lekötött Habsburg-hatalommal szemben, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem az örökös tartományok és a királyi Magyarország „megrablásával”⁹⁴ tehette államát *viszonylag* gazdag és tekintélyes országgá, a Habsburg-ellenes sikerek fő haszonélvezője a Porta volt. Az oszmán hatalom az európai — és benne magyarországi — vallási krízisből fakadó keresztény erőkötöttség eredményeként hatalmi veszteségek nélkül vészelhette át a XVII. század jelentős részében folyamatosan meglévő gazdasági, társadalmi, politikai és katonai nehézségeit, bajait.⁹⁵

Amint már korábban utaltunk rá, az igazsághoz tartozik, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetői maguk is érezték és látták mindezt és amint fölcillant egy törökellenes összefogás és harc reménye, annak készek voltak alárendelni a Habsburg-ellenes harcok ügyét és csatasorba állni az oszmánok, a fő veszély ellen.⁹⁶ Sőt időnként maguk is folytattak kisebb-nagyobb törökellenes harcokat, amiket a katolikus magyarországi lakosoknak nemcsak rokonszenve, de — az adott lehetőségeken belül — segítsége is kísért.⁹⁷ Az elerőtlenedett Magyarország azonban kiszolgáltatottjává, függvényévé vált az európai nagyhatalmak érdekütközéseinek, s a Habsburgok túlhatalma ellen küzdő államok — protestánsok és katolikusok — sorozatosan amolyan „ötödik hadoszlopként” használták fel a kálvinista erdélyi fejedelmeket, majd Thököly Imrét és II. Rákóczi Ferencet saját érdekükben. Élen járt ebben Franciaország, melynek otthon protestánsüldözött királyai pénzzel és hamis biztatásokkal sorozatosan vitték bele a magyarságot olyan Habsburg-ellenes küzdelmekbe, amelyek végső soron a nemzet további gyengülését, kivérzését és gazdasági elmaradottságát idézték elő, illetve fokozták. Híven tükrözi a XVII. századi francia politikát XIV. Lajos egy 1679-es megnyilatkozása: „A magyar vezéreknél azzal a szándékkal osztok *jutalmat*, hogy *előre kergessem* őket azon az úton, amelyre önként léptek és amelyet elhagyni már nem áll szabadságukban.” Arról, hogy mennyit szán a jutalomosztásra, a „Napkirály” így nyilatkozott: „Olyan messze mégsem megyek, hogy nagy költséggel ilyen távoli területen viseljek egy olyan háborút, amely éppoly kevésbé szabályos, mint általában a *néplázadásra* alapított hadjáratok.”⁹⁸ Bátran állíthatjuk, hogy a francia király ugyanilyen perfid játékot űzött Rákóczival is, aminek a következménye egy nyolc évig elhúzódó,

93 A Báthoryak uralkodását a XVI. században éppen Bethlen Gábor „hű inasa” Hidvégi Mikó Ferenc nevezte Erdély „aranykorának” MHHS VII. k., 139–140. o.

94 A Habsburg-ellenes katonák maguk is így nevezték portyázásaikat. L. pl. Varga Imre (szerk.): A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300 évfordulójára Bp., 1977. 215. o. Itt ugyan csak Morvaország „megrablását” említi a vers Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György katonái által, de ez a tevékenység kiterjedt a szomszédos osztrák tartományokra, de a királyi Magyarország területére is. Erről — bő forrással — l. többször idézett munkámban „Kuruc életünket megállván csináljuk . . .” 200–202. o.

95 A török hatalom rendkívül meggyöngyölt helyzetére l. pl. Dávid Géza—Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK 1983. 2–3. sz. Átfogóbban a témáról l. Hegyi K.: i. m. (1976.) 34–49. o.

96 Így pl. Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem az orosz háború befejezése után; Bocskai István 1605 elején; Rákóczi Zsigmond 1608-ban; Bethlen Gábor 1623-ban; I. Rákóczi György 1645-ben; Thököly Imre 1681-ben és 1683-ban. Az erre vonatkozó adatokat l. többször hivatkoztam és idéztam munkámban.

97 Így pl. Bocskai István katonái 1606-ban Erdély végvidékén; Báthory Gábor 1613-ban; I. Rákóczi György 1636-ban, II. Rákóczi György 1658–1660. között, Kemény János 1661–1662-ben.

98 Kőpeczi B.: i. m. 380. o.

óriási vérveszteséggel és pusztítással járó — polgárháborús jegyeket is hordozó — Habsburg-ellenes harc lett.⁹⁹

Az önálló nemzeti monarchia esélyei

Köztudott, hogy török hódoltság-kori Habsburg-ellenes harcaink közül csak a Rákóczi vezette harc jutott el a Habsburg-ház detronizálásáig. Ez a véres körülmények között végbement aktus megteremtette a formai alapját egy Habsburgoktól független, a birodalomból kiváló önálló magyar nemzeti királyság létrehozásának. Ez a terv különben fellelhető a korábbi ilyen jellegű küzdelmek vezetőinek perspektivikus elképzelései között is, ám magától a trónfosztástól visszarettennek, még a legnagyobb sikerek idején is.¹⁰⁰ Joggal merül föl tehát a kérdés: vajon a tárgyalat időszakban tartósan fönnmaraadhatott volna-e egy Habsburgoktól független nemzeti királyság? A historikusok, pártállásuktól és történeti felfogásuktól függően, eltérő válaszokat adtak és adnak erre a kérdésre. A közelmúlt uralkodó történetfelfogása a karlócai békét megelőző idősakra vonatkozóan másként ítélte meg ennek a lehetőségét, mint a Rákóczi-szabadságharc idején. A török kiűzését követően egyértelműen reálisan értékelte nem csupán II. Rákóczi Ferenc 1703—1711 közötti minden tervét de az emigrációba vonult, majd száműzött fejedelem későbbi, legtöbbször az ábrándok határán mozgó tervkovácsolásait is.¹⁰¹

Ez utóbbi megállapítás sokakból ma is heves ellenérzéseket és ellenvéleményeket vált ki. A XVIII. század közepén kezdődő s egyesekben napjainkban is élő Rákóczi-kultusz nehezen tolerálja a századokon át a „haza szentjé”-vé magasztosított férfiú személyének és tetteinek még legenyhébb bírálatát is. Az Ady Endre által „kuruc kór”-nak nevezett¹⁰² betegségből való kigyógyulás minden bizonnyal hosszabb időt vesz igénybe. Amíg ez be nem következik, mindig lesznek olyanok, akik minden ellenérvet, adatot félresöpörve, makacsul ragaszkodnak megcsontosodott nézeteikhez. Mindezt figyelembe véve játsszunk el azzal a — történészhez nem igazán illő — gondolattal: mi történt volna, ha valami csoda folytán — mert a győzelemhez igazi csoda kellett volna — diadallal végződik a II. Rákóczi Ferenc vezette küzdelem? Vajon miként áll meg a lábán a birodalomból kiszakadt, a Habsburgoktól nem támogatott, sőt támadott, a visszafoglaló háborúban és a szabadságharcban rendkívüli módon elpusztult és kivérzett, mintegy fele részben nem magyar etnikumúaktól lakott, önálló

99 A Rákóczi-szabadságharc általában nem szívesen idézett óriási veszteségadatairól I. „Kuruc életünket megállván csináljuk...” i. m. 285. o. A Habsburg-ellenes hadseregek katonai diktatórikus magatartásáról a fegyelmi kilengésekkel kapcsolatban szóltam. A polgárháborús jegyek onnan adódnak, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek idején mindenkor küzdöttek magyar seregek a Habsburg-uralkodók oldalán is.

100 Bocskai követel 1605 tavaszán királyi koronát követeltek ki uruknak a Portán, de ez év őszén a rákosmezei találkozáson a fejedelem visszaríadt ettől a lépéstől. 1620-ban nem engedte megkoronáztatni magát Bethlen Gábor sem, jöllenet a koronázási jelvények is a birtokában voltak.

101 Az emigráns Rákóczi tervezetéseknek megalapozatlanságát először talán *Szekfű Gyula* bizonyította be széleskörű forráskutatások alapján „A száműzött Rákóczi” c. 1913-ban megjelent és nagy vihart támasztott munkájában. Az egyesek részéről máig ható, mértéktelenül idealizáló — néha már-már kultikus — tendencia miatt II. Rákóczi Ferenc személyével kapcsolatban csak nehezen törhetnek utat az elfogulatlan Rákóczi-értékelések. Ez utóbbiak közé számítható bizonyos mértékig a „Magyarország hadtörténeté”-ben megjelent Rákóczi-ábrázolás, de még határozottabban található ez *Bánkúti Imre*: A szatmári béke. Bp., 1981. és *uő.*: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái. Bp., 1991.; *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Bp., 1988.

102 L. *Vezér Erzsébet*: Ady Endre publicisztikai írásai. Bp., 1977. II. k., 615—616. o.; III. k., 355. o. V. ö. R. *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 327., 334. o., vagy SZ 1904. 711., 807. o.

nemzeti magyar királyság? Az az államalakulat, amelynek egy részét — a temesvári beglerbégység területén — még mindig a török uralta, amely hatalom nem adta fel véglegesen nemcsak Erdély, hanem más magyar területek birtoklására vonatkozó igényét sem. Vajon mely állam — vagy államok — konkrét segítségnyújtására támaszkodhatott volna ez a nagyhatalmi törekvések ütköző pontjában fekvő, gazdaságilag gyenge, etnikailag és vallásilag megosztott új államalakulat? Történetírásunk hosszú időn át Rákóczi és Bercsényi Nagy Péter orosz cár segítségébe vetett reménységét igyekezett igazolni, mintegy a közelmúlt magyar — szovjet kapcsolatainak pozitív előképeként. E felfogás ápolói és vallói nagyvonalúan elfeledkeztek mind magának Rákóczinak az e reménységbe vetett kiábrándulásáról, mind arról, hogy Nagy Péter hadserege éppen 1711-ben súlyos vereséget szenvedett az agonizáló oszmán hatalomtól is. Hogyan lehetett volna hát komoly katonai tényező az Európa ekkor legerősebb hadseregének számító Habsburg-haderővel szemben?¹⁰³ Franciaország királya lényegében már höchstädt után „leírta” Rákóczi államát és az ugyancsak csekély pénzügyi támogatáson túl legfeljebb csalárd biztatásokkal igyekezett megnyújtani a véres küzdelmét. A saját bajaival küszködő Lengyelországtól, vagy a Török Birodalomtól az elképzelt magyar nemzeti monarchia reálistan nem várhatott támogatást, s így, magára maradván, óhatatlanul Lengyelország tragikus sorsára jutott volna, már a XVIII. században. Az *elképzelt* győzelem esetén létrejövő önálló nemzeti királyság a Habsburg-ház kohéziós összetartó ereje nélkül haligha marad fenn 1918-ig, s a trianonhoz hasonló — vagy még annál is súlyosabb — területvesztéséig bizonyára sokkal hamarabb bekövetkezett volna.

Az ellenkező nézetet vallók szívesen hivatkoznak arra, hogy a Habsburg-monarchia a népek, nemzetek „börtöne” volt, ahonnan a szabadulás minden nemzet, nép számára csak jobbat hozhatott volna. E vélemény igazolására szívesen idézik azokat a negatív momentumokat, amelyek kétségtelenül kimutathatók az osztrák Habsburg-államkonglomerátum arculatán, mint amelyek *törvénytelenül* vezettek a birodalom széthullásához.¹⁰⁴ Azt vitatni, hogy ez az esemény elkerülhetetlen volt-e, avagy sem, úgy érzem, hiábavaló, fölösleges, a hipotézisek birodalmába vezet. Más kérdés, hogy a Habsburgok Dunai Monarchiájának a fölbomlása mennyiben váltotta be a hozzá fűzött reményeket? E kérdésre már tények alapján felelhetünk. A „népek börtöneként” nevezett államalakulat helyén létrehozott — többségükben szintén soknemzetiségű — utódállamocskák az eltelt hét évtized alatt nem oldottak meg megnyugtatóan egyetlen gazdasági, társadalmi, nemzetiségi és emberjogi problémát sem. Ady költői megfogalmazásával élve a külső és belső hatalmi tényezők által erősza-

¹⁰³ Az orosz szövetség reális értékelését l. Kovács Á.: i. m. (1988.) 119–123. o. A lehetőségek korlátozottságáról l. Kósáry D.: i. m. (1987.) 54–57. o.

¹⁰⁴ Erről legrészletesebben Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp., 1982. *Gonda Imre és Niederhauser Emil* a Habsburgokról írt nagy sikerű könyvükben így vonják meg a végkövetkeztetéseiket: „A Monarchia nem tudott úgy megváltozni, hogy életképes alakulattá formálódjék át, mert ezzel önmagát számolta volna fel, erre pedig nem volt képes, de nem is volt hajlandó. Így csak az történhetett, hogy mások számolták fel. Hogy negatív vonások voltak-e többségben, vagy akadtak pozitív mozzanatok, azt 1918 őszén senki sem mérlegelhette érdemben, hiszen senki sem láthatta, hogy mi következik majd a nagy szétválás után... A Habsburg-család, amely oly hosszú korszakon át Európa legelső és leghatalmasabb családjának egyike volt, már elvesztette a lehetőséget arra, hogy a jövő történelmének alakulásába beleszólhasson.” (i. m. 1977. 325–326. o.) Ez utóbbi megállapítás helytállóságának ellentmondani látszik az a tevékenység, amelyet Habsburg Ottó, az utolsó megkoronázott magyar király fia fejtett ki a két világháború között és az után — jelenleg is — általában Európa és jelesen Magyarország sorsának alakításában a Páneurópai Unióban és az Európa Parlamentben.

kosan szétrobbantott, fölbomlasztott Habsburg-monarchia romjain ma sem élnek „boldog, erős, harcoló népek.” S a monarchia fennállása idején írt sorok, sajnos, ma sem vesztek aktualitásukból: „A Duna-táj bús villámhárító./ Félemberek, fél nemzetecskek számára készült szégyenkaloda (ahol a szárnyakat lenyesték./ s ahol halottasak az esték.”¹⁰⁵

E sorok írásakor, szerencsére, Közép- és Kelet-Európának még csupán egyes területein „halottasak az esték”, de sajnos nem zárható ki egy „bellum omnium contra omnes” — mindenki háborúja mindenki ellen — fenyegető réme sem. A problémák erőszakos úton történő megoldására irányuló kísérletek persze az osztrák Habsburgok Dunai Monarchiáján belül is előfordulhatnak; a magyarok Habsburg-ellenes küzdelmein kívül is. Azt sem lehetne felelősséggel állítani, hogy a Habsburg-monarchia 1918 utáni fennmaradása — főként változatlan dualista formában történő fennmaradása — biztosan megoldotta volna e térség minden problémáját. Talán csak abban az esetben, ha átalakul szabad népek és nemzetek olyan laza konföderációjává, amely szavatolni tudja a nemzeti, nemzetiségi és általános emberi jogokat; ahol nincs uralkodó, elsőrendű és alávetett, másodrendű nép, nemzet, s a fő összetartó erő a gazdasági egymásrautaltságból fakadó érdekközösség. Az évszázados és több nagy európai háború kirobbantásában fő szerepet játszó francia — német ellentétek feloldódása, háttérbe szorítása, Svájc vagy Finnország nemzetiségi politikája azt sugallja, hogy kölcsönös jóakarattal, igyekezettel és toleranciával nem reménytelen még a legsúlyosabb problémák megoldása sem; különösen megfelelő gazdasági színvonal elérése esetén. Mindez némi reményt nyújt ahhoz, hogy talán Közép-Európában sem *eleve* kizárt egy, a Habsburg-államalakulathoz *hasonló*, és annak negatívumait kiküszöbölő államszövetség kialakítása.

Ennek az elemző vizsgálata azonban már túlnő e tanulmány keretein. E rövid áttekintésben csupán arra vállalkozhattunk, hogy megkíséreljük elfogultságoktól, rossz beidegződésektől mentes képet rajzolni a török hódoltság-kori Habsburg-házi királyaink magyar történelmi szerepéről, egyúttal felhíva a figyelmet az e téren mutatkozó hiányosságokra és torzulásokra. A szerző természetesen számít arra, hogy most is akadnak akik állításait, értékeléseit — akár csak a korábbi években — vitatják, sőt egyenesen elutasítják. Ez bizonyos értelemben természetes is. A történész azonban nem zárkozhat el ez elől — állapítja meg Ranke a nagy német szellemtörténész — mert „ez az ő legigazibb feladata.”¹⁰⁶ A történetíróknak vállalnia kell a „deheroizálás”, a „pesszimista hangulatkeltés” vádjait is, hiszen nem lehet az a feladata, hogy a múlt objektív valóságát látszólag tetszetősebb színekkel fesse át egyes óhajok szerint. A török hódoltság-kori történelmünk realitásokkal szembenező elemzése azonban adhat némi megnyugtatót, sőt optimizmust. Annak a felismerése, hogy a török hódítás és a feudális visszaesés olyan helyzetbe hozta Magyarországot lakosságát, amin csupán a Habsburgok révén érkező segítséggel tudott fölülkerekedni, megóv bennünket attól, hogy az e korban elszenvedett vereségek, meghíusult tervezetések okát „valamiféle kivédhetetlen magyar balsorsban” vagy a „saját képességek csődjében” keressük.¹⁰⁷ Ez pedig reményt nyújt a jövőre nézve is.

105 *Ady Endre: Összes versei. Bp., 1956. I. k., 108. o.*

106 *L. Ranke: Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg. (Werke, VII. k., 105. o.)*

107 *L. Kosáry D.: i. m. (1987.) 56—57. o.*

László Nagy

THE REIGN OF THE HOUSE HAPSBURG IN HUNGARY
IN THE TIME OF THE TURKISH RULE

Summary

There are different views concerning the time of the reign of the kings of the House Hapsburg, not only in Hungarian historiography but in the public opinion of consecuting periods as well.

The author reinterpretes the the reign of the House Hapsburg in the time of the Turkish Rule in four points of view. He stresses that both Hungary and Transylvania would have fallen into Turkish hands without the Habsburg kings; the rule of the House Hapsburg was less „tyrannical” in Hungary than that of the ruling princes of Transylvania; the independent national monarchy had not real chance in the time of the Turkish Rule and finally he underlines that the catholicism and protestantism served the cultural development of Hungary complemented and not excluded each other.

László Nagy

LA DOMINATION DES HAPSBURG EN HONGRIE À L'ÉPOQUE DE LA
CONQUÊTE TURQUE

Résumé

Des avis opposés coexistaient et coexistent sur le règne des Habsbourg en Hongrie, non seulement dans l'histoire et dans l'histoire militaire hongroises, mais aussi dans la conscience nationale, dans la réflexion publique des époques successives.

L'auteur revise de quatre points de vue le règne des Habsbourg en Hongrie à l'époque de la conquête turque. Selon sa conception, sans les rois Habsbourg, la Hongrie royale et la Transylvanie aussi auraient été englouties par la conquête et le despotisme turcs; le règne des rois Habsbourg en Hongrie était moins despotique que celui des princes de Transylvanie; la monarchie indépendante nationale n'avait pas de chances réelles à l'époque de la conquête turque et que, à cette époque-là ce n'était pas en s'excluant que le protestantisme et le catholicisme servaient le développement culturel hongrois, mais, au contraire, en se complétant.

László Nagy

**DIE HERRSCHAFT DER HABSBURGER IN UNGARN
IN DER TÜRKENZEIT**

Resümee

Die Beurteilung der aus dem Haus Habsburg stammenden Könige von Ungarn in der ungarischen Geschichtsschreibung und Militärgeschichte sowie im Nationalbewußtsein aufeinanderfolgender Generationen war und ist auch heutzutage noch von sehr unterschiedlichen, einander widersprechenden Ansichten geprägt.

Die Rolle der Habsburger in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft wird in diesem Aufsatz unter vier Gesichtspunkten neu bewertet. Ohne die Herrschaft der Habsburger wären, nach der Auffassung des Autors, sowohl das königliche Ungarn als auch Siebenbürgen der türkischen Eroberung zum Opfer gefallen. Die Herrscher aus dem Haus Habsburg waren weniger tyrannisch als z.B. die Fürsten von Siebenbürgen; zur Zeit der Türkenherrschaft hatte eine selbständige nationale Monarchie keine realen Chancen; schließlich dienten damals Protestantismus und Katholizismus nicht getrennt sondern einander ergänzend der kulturellen Entwicklung Ungarns.

Ласло Надь

ГОСПОДСТВО ГАБСБУРГОВ В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД ТУРЕЦКОГО НАШЕСТВИЯ

Резюме

В оценке господства в Венгрии королей из династии Габсбургов жили и уживаются друг с другом противоположные взгляды не только в историографии и военной истории, но также в национальном мышлении и общественном сознании различных эпох, следовавших друг за другом в исторической последовательности.

Автор статьи оценивает заново господство Габсбургов в Венгрии в период турецкого нашествия с четырех точек зрения. Согласно его концепции без габсбургских правителей турецкое нашествие и турецкое иго поглотили бы как королевскую Венгрию, так и Трансильванию, „правление“ династии Габсбургов в Венгрии было менее деспотическим, чем господство князей Трансильвании; самостоятельная национальная монархия не имела реальных шансов на существование в период турецкого господства, в то же время протестантизм и католицизм в эту эпоху служили культурному развитию страны не исключая друг друга, а, наоборот, взаимно дополняя один другого.